

Ա Ն Դ Ր Է Ա Ս Ե Ր Է Ց

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՎԻՊԱԿ (1617)

(1601 — 1617)

Տասն և եօթերորդ դարու առաջին քառորդին՝ Հայաստանի վրայ ծանրացող թշուառութիւնները հասել էին իրենց գագաթնակէտին։ Պատճառը Պարսից և Օսմանցւոց անընդհատ պատերազմներն էին, որոնց թատր եղած էր մեր ապագադդ աշխարհը։

1586 թուականին Պարսից Չահաբաս Ա. թագաւորը, որ նոր էր իւր Խուլարանդ հօր գահը ժառանգել, տակաւին անգոր լինելով և, մանաւանդ թէ, Օսմանցիներից վախենալով, ոչ միայն հետամուտ չեղաւ նրանց՝ իւր հօրից յափշտակած՝ Հայաստանի մի քանի գաւառները յետ առնելու, այլ և պատանդներ տալով հաշտութիւն խօսեց Սուլթան Մուրադի հետ։ Այսպիսով 16-րդ դարու վերջին քառորդին Հայաստանը գրեթէ ամբողջապէս անցաւ Օսմանցւոց ձեռքը։

Օսմանցի կուսակալները ազատ զգալով իրենց Պարսից կողմից գալիք վտանգներից, սկսաւ ծանր և անտանելի հարկերով նեղել և տանջել Հայոց ժողովուրդը, որն արդէն բազմամեայ հարստահարութիւններից վերջին աղ-

քատուլթեան էր հասած: Նոյնպիսի ծանր հարկերի ենթարկեցին նրանք, նաև, Էջմիածնի կաթուղիկոսական աթոռը, որ նոյնպէս խեղճ վիճակում էր գտնուում:

Առաքել կաթուղիկոսը, որ աղբի ցաւերին 'ի սրտէ կարեկցող և աթոռի համար կարի հողատար մի հովիւ էր, շատ ջանք գործ դրաւ ժողովրդի և Էջմիածնի վրայ ծանրացող հարկերը փոքր 'ի շատէ թեթեւացնելու, բայց երբ տեսաւ որ իւր ջանքերն ի դերև են ելնում և որ այդ հարկերից առաջացած աթոռի պարտքերը գնալով ծանրանում են, և, մանաւանդ թէ, ժամանակի դառնութեան դիմադրելու համար ոյժ պակասում է իրեն, երկու տարի կաթուղիկոսութիւն անելուց յետ՝ հրաժարուեց գահից և Դաւիթ Էջմիածնեցուն կաթուղիկոս ձեռնադրելով՝ աթոռը յանձնեց նրան և ինքը քաշուեց մի վանք, իւր աղբի ցաւերը լռութեան մէջ ողբալու:

Դաւիթ կաթուղիկոսը իւր նախորդից աւելի զօրեղ չգտնուեցաւ: Օսմանցի կուսակալները նոր կաթուղիկոսի համար ոչ միայն զիջումներ չարին, այլ և ուրիշ նոր հարկեր էլ աթոռի վրայ բարձելով պահանջեցին որ նա, իբրև ընդհանուր աղբի գլուխ, ժողովէ իւր ժողովրդից այդ հարկերը և վճարէ իրենց: Կաթուղիկոսը շատ աշխատեց, չարչարուեց, իւր վիճակը պտտեց և, շատ անգամ, արտասուքն աչքերին՝ աղքատացած ժողովրդի վերջին փողերը հաւաքելով տուաւ կուսակալներին: Բայց երբ տեսաւ որ նրանց անիրաւ պահանջները զոհացնել չի կարողանում, փախուստ տուաւ աթոռից և սկսաւ անծանօթ վայրերում ու խորշերում թաքստեամբ ապրել: Իսկ յետոյ տեսնելով որ այդպիսով բոլորովին հեռանում է աթոռից և Էջմիածինը աւերման է ենթարկւում, իսկ աթոռի պարտքերը նուազելու փոխարէն աւելի ևս աճում են, յետ դարձաւ Էջմիածին և իւր միաբանների հետ խորհրդակցելով Դառնեցի Մելքիսեթ եպիսկոպոսին ձեռ-

նադրեց կաթուղիկոս, իբրև իրեն օգնական (1593 թ.):

Երկու կաթուղիկոսների միասնական ջանքերն էլ ոչինչ օգուտ չբերին աթոռին: Նրանց հաւաքածը հազիւ պարտքի մի տասանորդը ծածկեց: Ուստի սկսան տոկոսով պարտքեր վերցնել օտարներից: Բայց այդ միջոցը աւելի ևս վառթարացրեց նրանց դրութիւնը: Որովհետև քիչ ժամանակից Տէրութեան կուսակալների հետ միասին պարտատէրներն էլ միւս կողմից սկսան նեղել և հալածել նրանց: Երկու կաթուղիկոսները ստիպուած եղան դարձեալ փախուստ տալ, անծանօթ տեղեր թափառել. մինչև անգամ ցերեկով պտըտել չէին համարձակուում, այլ գիշերներն էին շրջում գիւղից դէպի գիւղ, կամ մի վանքից դէպի միւսը:

Այս տառապանաց օրերում վրայ հասաւ, նա և, մի սարսափելի սով, որ աւեր և ապականութիւն սփռեց ամբողջ Հայաստանի վրայ:

Սովին հետևեց ժանտախտը, որ ճարակեց այդ երկրի բազմաթիւ գաւառները:

Հազիւ այդ երկու բնական պատուհասները դադարեցին, և ահա ձեւալիք կոչուած աւաղակախմբերը, որոնց առաջնորդում էին թուրք պաշտօնանկ փաշաներ ու բրդեշխներ, ողողեցին Հայաստանը և աննկարագրելի աւեր ու սրածովին սփռելով նրա մէջ՝ կողոպտեցին ու յափշտակեցին բնակիչների գոյքն ու ստացուածը և հարուստ աւարով ու բազմաթիւ գերիներով իրենց որջերը դարձան:

Այս ամենը շարունակում էր մինչև 1602 թուականը: Եւ որովհետև այս արտաքոյ կարգի թշուառութեանց հետ միասին Հայաստանը կառավարող Օսմանեան պետական կուսակալներն էլ իրենց հարստահարութիւններն էին շարունակում, ուստի ժողովրդի տառապանքների հետ միասին կրկնապատկուեցան նա և կաթուղիկոսական աթոռի պարտքերը, իսկ Դաւիթ ու Մելիքսեթ

կաթուղիկոսները աւելի ծանր նեղութիւնների ու հալածանքի ենթարկուեցան։ Ի վերջոյ տեսնելով նրանք որ ազատուելու հնար չունեն, հրաւիրեցին իրենց մօտ—Ջուղա քաղաքը, Ամդայի յաջորդ Սրապիտոն վարդապետին, որը մի իմաստուն և առաքինի մարդ էր և հայրենական հարուստ ժառանգութիւններ ունէր, և առաջարկեցին նրան՝ յանձն առնել կաթուղիկոսութիւնը և իւր ունեցած հարստութեամբ ազատել ավթուը պարտքից ու աւերմունքից։

Թէպէտ սկզբում առաջարկուած պայմանների վրայ համաձայնել չկարողանալով՝ նրանք բաժանուեցան, բայց յետոյ, նոյն իսկ Ջուղայի ժողովուրդը, առաջին երկու կաթուղիկոսների ավթուից հեռանալը անհրաժեշտ գըտնելով, ինքը Սրապիտոնին տարաւ էջմիածին և կաթուղիկոս օծել տալով, ավթուը յանձնեց նրան։

Եւ ահա այդ ժամանակ, այն է 1602 թուականին, ընդհանուր հայոց մէջ, վեց օծեալ կաթուղիկոսներ կային։ Նրանցից երեքը՝ Արարատեան նահանգում, մինը՝ Աղթամարում և երկուսը՝ Կիլիկիայում, որոնցից առաջինը նստում էր Ադանա, իսկ երկրորդը Սիս։

Չնայելով որ ազգի ընդհանուր ցաւերն էին այս տափօրինակ դրութիւնները ստեղծում, այսու ամենայնիւ օծեալ կաթուղիկոսներից և ոչ մինը կաթուղիկոսական իրաւունքներից զուրկ չէր համարում իրեն։ Այդ պատճառով և դրսից եկած նեղութիւնների վրայ աւելացան նա և ներքին խռովութիւններն ու պառակտումները։

Այս զանազանակերպ թշուառութեանց ու անկարգութեանց շնորհիւ, ինչպէս որ երկիրը հետզհետէ սկսաւ ընակիչներից դատարկուել, այնպէս էլ անապատները ամայացան, վանքերը անշքացան, միաբանութիւնները ցրուեցան և այլ ևս ոչ մի տեղ չմնաց հայ ժողովուրդի համար սփոփանք և մխիթարութիւն։

Սրա վրան էլ պէտք է աւելացնել Ունիթօր կամ Միաբանող կոչուած պապական արքանեակների սխրագործութիւնները: Դրանք դեռ 13-րդ դարու կիսից մուտ էին գործել մեր աշխարհը և ամեն տեղ տարածուել, սկսած Ռուբինեան թագաւորութեան երկրից մինչև Հայաստանի հեռաւոր նահանգները: Անհաւատներին քրիստոնէութիւն քարոզելու փոխարէն, դրանք նահատակ հայ ժողովրդի անդամներն էին որսում, հայրենի եկեղեցուց հեռացնում և «Միաբանող» լինելու փոխարէն՝ բաժանող ու պառակտող հանդիսանում: Դրանք հեռացնում էին որդին ծնողից, եղբայրը եղբօրից, կինը՝ ամուսնուց և ընտանիքների ու հարազատների միջից սէրն ու միութիւնը վերացնում: Միով բանիւ, մահմեդական հրէշների թողած պապասը իրենք էին լրացնում և դեռ մի բան էլ աւելի, որովհետև նրանք նիւթապէս էին կեղեքում, իսկ սրանք՝ հոգեպէս և բարոյապէս: Եւ ինչ էր դրանց ողորմելի նրպատակը. այն՝ որ Պապի հոգևոր ստրուկների թիւը մի քանի հազարով աւելացնեն. մի ձգտում, որ ժամանակակից կաթոլիկ միաբանութիւնների միակ ու գերագոյն նպատակն էր կազմում: Մի քանի դար շարունակ գործելով Հայաստանի մէջ, դրանք հաստատուն բնակավայր էին ընտրել Սիւնեաց նահանգը: Նրա Ճահուկ, Երնջակ և Նախճաւան գաւառները գրեթէ ամբողջապէս իրենց ձեռքն էին տնցել: Նախիջևանում, մինչև անգամ, առաջնորդների կամ կարգապետների յաջորդութիւն էին հաստատել և «Միաբանող» ժողովրդից տուրք էին առնում: Ժողովրդի անտէրութիւնից օգտուելով՝ նրանք արձակ, համարձակ մտնում էին ամեն տեղ, քարոզում էին նոյն իսկ մեր վանքերում: Նրանցից մի քանիսի յանդգնութիւնը հասել էր մինչև Եփեսոս, որ օր ցերեկով գալիս, բրում էին մեր եկեղեցիները և դրանց մէջ թաղուած սրբոց մատուցները յափշտակում, ինչպէս այդ պատահեց Սրբոց

Հոխիսիմեանց վկայարանի հետ, ուր երկու պապական վարդապետներ մտնելով՝ քանդել էին սրբուհու գերեզմանը և նրա նշխարները յափշտակել։ Բայց էջմիածնի միաբանութիւնը իրազեկ լինելով այդ անօրինակ սրբապաշտութեան՝ յարձակուեց յափշտակիչների վրայ և փառաւոր ջարդ տալով նրանց, սրբուհու մասունքները ազատեց։

Այս ծայրահեղ թշուառութիւնները և ընդհանուր յուսահատութիւնը հերոսական ոգի ներշնչեցին երեք տարագիր հայ հոգևորականներին։ Դրանցից մինը Սաղմոսավանքի առաջնորդ Պարոն Մականուանեալ Սարգիս եպիսկոպոսն էր, միւսը՝ Սիւնեցի Մովսէս վարդապետը և երրորդը Տրապիզոնցի Կիրակոս երէցը, որոնք տարիներ առաջ հեռացել էին Հայաստանից և ճգնուում էին Երուսաղէմում։ Հայրենի երկրից հեռահեռ հասնող տխուր լուրերը ճմլեցին, խոցոտեցին նրանց զգայուն սրտերը, — «Այստեղ Քրիստոսի գերեզմանի մօտ ճգնելով՝ մենք մեր հոգիների փրկութեան համար ենք մտածում, մինչդեռ այնտեղ, մեր հայրենիքում, բիւրաւոր հոգիներ դժոխային տանջանքների մէջ են հեծում։ աւելի հաճոյ չէր լինիլ Աստծուն եթէ մենք մեր ճգնութիւնը մեր հայրենակիցների տանջանքները թևթևացնելու մէջ որոնէինք. և եթէ չկարողանայինք իսկ օգնել նրանց, դոնէ նրանց հետ միասին տանջուէինք...» մտածեցին ազնուասիրտ և հայրենասէր հոգևորականները և վերադարձան Հայաստան։

Բայց ինչ կարող էին անել նրանք այդ ժամանակ. զէնք չունէին, զօրք չունէին, ժողովրդի մէջ նիւթական ու բարոյական ոյժ չէր մնացել. ինչո՞վ կարող էին երկրի վրայ ծանրացող թշուառութեան դառնութիւնը մեղմացնել։

Սակայն նրանք գիտէին մի դեղ, որ այսպիսի ժամանակներում արդիւնաւոր ներգործութիւն է անում հիւանդ մարմնի վրայ. այդ՝ մարդկային ոգին տանջանքնե-

րի և հալածանքների դէմ զօրացնելն էր մարդուն՝ անձ-
նութիւնը թեան սուրբեցնելն էր:

Եւ ահա, այդ նպատակաւ, նրանք Սիւնիք հասնելով,
հիմը դրին Սիւնեաց հռչակաւոր անապատին. ժողովեցին
այդտեղ հոգևով և մտքով կորովի մարդիկ, կազմեցին մի
բազմամարդ միաբանութիւն, որ կարող էր դիմագրաւել
ամեն տեսակ նեղութեան և սկսան միջոցներ որոնել ժա-
մանակակից թշուառութեան առաջն առնելու համար:

Մինչդեռ Սիւնեաց անապատը այդ զբաղմունքների
մէջ էր և նրա միաբանութեան ամեն մի անդամը լռիկ,
մնջիկ ապագայում ստանձնելիք պաշտօնի համար էր պատ-
րաստուում, էջմիածնի Աթոռից ժամանակաւոր հրաժար-
ուած Դաւիթ ու Մեքրիսեթ կաթողիկոսները ուրիշ նպա-
տակների էին ձգտում: Որովհետեւ Սրապիոնի կաթողիկո-
սանայովը դարձեալ նրանք պարտքից ու հալածանքից
չազատուեցան, ըստ որում Օսմանցի կուսակալները սրան-
ցից հին պարտքերն էին պահանջում իսկ Սրապիոնի վրայ
նորերը բարձում, ուստի մի կարի կորստաբեր խորհուրդ
յղացան նրանք, այն է՝ դիմել Պարսից Չահաբաս թագա-
ւորին, որը այդ ժամանակ հետզհետէ զօրանում էր իւր
երկրում, և հրաւիրել նրան Հայաստան թէ երկիրը գրա-
ւելու և թէ անվերջ հարկերից ու պարտքերից իրենց ա-
զատելու: Եւ շուտով էլ այս խորհուրդը գլուխ հանեցին:
Մեքրիսեթ կաթողիկոսը մի քանի եպիսկոպոսների հետ
միասին գնաց Սպահան, ներկայացաւ Չահ Աբասին և իւր
պաշտօնակցի ու հայ ժողովրդի կողմից Հայաստանը գրա-
ւելու խնդիրն առաջարկեց նրան:

Չահաբասը սիրով լսեց նրա խնդիրը. երկրի ամեն
հանգամանքների մասին տեղեկութիւն առաւ նրանից և
ապա մեծամեծ խոստումներ անելով կաթողիկոսին, ծանր
զօրքով Հայաստան մտաւ:

Այս առաջին արշաւանքի ժամանակ, այն է՝ 1603

Թուլին, նա գրաւեց Օսմանցիներին՝ իւր հօրից խլած բոլոր գաւառները։ Երկրորդ արշաւանքի ժամանակ, այն է՝ 1605 թուականին, Օսմանցիները զօրեղ հետապնդութիւնից խուսափելով, նա Հայաստանի մի քանի նահանգները դատարկեց բնակիչներից և նրանց բոլորին քշեց Պարսկաստան։ Այդ բազմամբոխ ժողովրդի գրեթէ կէս մասը նա խեղդեց Երասխի մէջ՝ նրանց այդ գետից շտապաւ անցնելու ժամանակ, և հազիւ կէս մասը հասցրեց իւր երկիրը։ 1606-ին կրկին վերադառնալով՝ Շահաբասը պաշարեց Օսմանցիները գրաւած Նախիջևան, Երևան, Գանձակ և այլ քաղաքները, և ամենին հետզհետէ տիրելով, իւր Ամիրդունա նախարարը վերակացու կարգեց նրանց վրայ։ Ապա այնուհետև մինչև 1620 թուականը, 2 կամ 3 տարին միանգամ, դարձեալ արշաւում էր Հայաստան, Օսմանցիները հետ պատերազմելու նպատակով և ամեն անգամ էլ մեծամեծ նեղութիւններ էր պատճառում թէ հայ ժողովրդին և թէ մանաւանդ էջմիածնայ աթոռին։

Ինչպէս որ մի քանի դար առաջ Պարսից և Յունաց, այնպէս էլ այժմ Պարսից և Օսմանցւոց դահակալների համար Հայաստանը դարձել էր մի կռուախնձոր։ Չնայելով որ նա բաժանուած էր արդէն երկուսի մէջ, այսուամենայնիւ նրանցից ամեն մինը «սահման քաջաց զէնք իւրեանց» հին առածին հետեւելով խլում էր միւսից նրա տիրապետած գաւառները, երբ այդ իրեն համար հաճելի կամ հնարաւոր էր լինում։ Եւ այդ անում էր ոչ թէ կանոնաւոր պատերազմ մղելով իւր հակառակորդի դէմ, այլ աւեր և ապականութիւն սփռելով ընդհանուր երկրի մէջ, քաղաքներն ու գիւղերը քանդելով, բնակարանները կողոպտելով և հրդեհելով, ժողովուրդը կոտորելով կամ գերի վարելով։ Եւ այս բոլորի համար տուժում էր Հայաստանի ապաքաղդ ժողովուրդը, թէ արևելեան և թէ արևմտեան մասերում։

Ահա այս տաճնապալից ժամանակներում օգնութեան էր հասնում ժողովրդին Միւնեաց Անապատը կամ Վարդապետարանը։ Նրա հայրենասէր միաբանութիւնը, որին գլուխ էր կանգնած Սարգիս եպիսկոպոսը և որի մէջ փայլում էին Մովսէս վարդապետ Սիւնեցին, Գիրակոս վ. Տրապիղոնցին, Պօղոս վ. Մոկացին, Արիստակէս վ. Չամբեցին, Թովմաս եպիսկոպոս Տաթևացին, Դաւիթ եպ. Չամբորեցին, Կարապետ եպ. Էջմիածնեցին, և այլն և այլն. դրանք ամենքը վերցնելով իրենց հետ նաև իրենց հասուն աշակերտները, ցրուել էին Հայաստանի զանազան կողմերը և գործում էին։

Բայց ինչ էին անում նրանք.—Մինը շրջուն քարոզչի պաշտօն ստանձնելով՝ յուսադրում ու մխիթարում էր վհատեալ ժողովրդին և սովորեցնում նրան ժամանակի անցաւոր նեղութիւններն արհամարհել։ Միւսը գերի գնացող ազգակիցներին ընկերանալով և նրանց կրած տանջանքներին մասնակցելով՝ իւր հայրական խրատներով կազդուրում և ամրապնդում էր նրանց հաւատը և վառ պահում ազգային զգացումը։ Երրորդը՝ երկրից գաղթել ուզող ժողովրդին յորդորում էր ժամանակաւոր նեղութիւններից չընկճուել և հայրենական տունն ու անդաստանը օտարին չմատնել։ Ոմանք քաղաքներում ու գիւղերում դուպրոցներ հիմնելով՝ նորանոր առաքելութեանց համար աշակերտներ էին պատրաստում, իսկ ուրիշները՝ անչքացած ու աւերուած վանքերը մտնելով՝ նոր միաբանութիւններ, նոր գլխոււորութիւններ էին հաստատում և դրանց հետ միացած հզօրապէս մրցում պապական մարդոտների դէմ, հալածելով նրանց գլխաւոր կենդրոններից, կամ անվնաս դարձնելով նրանց թիւնաւոր և ազգակործան քարոզութիւնները։

Դրանց բոլորին այդ ժամանակ ոգևորում էր միայն մի միտք. այն է թէ «հոռիք բաղում են և մշակք սակաւ»

և թէ «պարտ է հանել զմշակա ի հունձս մեր...»:

Այս նշանաւոր անապատի միաբաններից Մովսէս վարդապետ Սիւնեցուն, (որ անապատի հիմնադիրներից մինն էր և որ յետոյ արժանաւոր կաթողիկոս դարձաւ), իբր գործունէութեան միջավայր՝ վիճակուած էր Գողթան գաւառը: Այդ տեղ նա Պօղոս վարդապետ Մոկացու հետ միասին յիշատակաց արժանի շատ գործեր արաւ, եկեղեցիներ շինեց, վանքեր նորոգեց, միաբանութիւններ հաստատեց. բայց որ ամենից գլխաւորն էր՝ Աստապատ, Զոռոթ և Ագուլիս գիւղերում դպրոցներ բացաւ. մի գործ, որ իւր ժամանակի համար ոչ միայն շահաւէտ այլ և կարի յառաջադիմական էր, որովհետեւ մինչև այն՝ միայն վանքերում ու անապատների մէջ էին ուսում աւանդում ցանկացողին:

Ագուլիսի դպրոցում Մովսէս վարդապետը վերակացու և ուսուցիչ կարգեց իւր ձեռնասուն և Սիւնեաց Անապատի յառաջագէմ աշակերտներից մէկին, — դա երիտասարդ և նորընծայ Տէր-Անդրէասն էր, մի գործունեայ, առաքինի և անձնուէր բահանայ, որի յիշատակին, ահա, նուիրում ենք յետագայ զրոյցը:

Ա.

Հովիւ քաջ զանճս իւր դնէ ի վերայ
ոչխարաց. իսկ որ վարձկանն է, որ դէ Է
հովիւ, որոյ ոչ իւր նն ոչխարքն, իբրեւ
տեսանէ զգայն զի գայ, թողու զոչխար-
սըն եւ փախչի եւ գայն յափշտակէ գնո-
սա եւ ցրուէ:

Աւետ. Յովհ.

1617 Թուականի աշունն էր. Օքուզ-Ահմէդ փաշան
յուսահատուել էր արդէն երկար և ապարդիւն պաշարու-
մից: Մօտ երեք ամիս էր ինչ նա իւր բազմաթիւ զօր-
քերով գտնուում էր Երևանայ բերդի առաջ և սակայն նրա
գնդերը դեռ չէին կարողացել նոյն իսկ մի փոքր խրա-
մատ բանալ սրա պարիսպների տակ: Չահաբասի զօրքը,
որ պաշտպանում էր բերդը, ոչ միայն քաջութեամբ յետ
էր մղում Օսմանցիների յարձակումը, այլ և պարսպից ու
տշտարակներից կարկուտի նման տեղացող գնտակներով
ու նետերով և, մանաւանդ, դիւրավառ նիւթերի հրահո-
սանով մեծ կոտորած էր անում նրանց մէջ: Վերջապէս
վրայ հասան և աշնանավերջի ցուրտն ու բքբքեր օրերը:
Օսմանցիք տանջւում էին ուրբան Արարատեան դաշտի դա-
ժան ցրտերից, նոյնչափ և վերահաս սովից: Օքուզ-Ահ-
մէդը որոշեց՝ վերցնել պաշարումը և հեռանալ Կարին,
գոնէ իւր զօրքերը սովից ազատելու համար, որովհետեւ
նման հանգամանքներում յաջողութեան ոչ մի յոյս չէր
մնում նրան:

Երբ Օսմանեան գնդերը ձիրակը անցան, Չահաբասը
նոյնպէս պատրաստուեց հեռանալ Երևանից: Բայց Պարս

կաստան դնալուց առաջ, նա կամենում էր մի երկու շաբաթ անցնել Նախիջևանում՝ հայերի հիւրասիրութիւնը վայելելու համար:

Ամիրզունա նախարարը, որին Չահաբասը դեռ 12 տարի առաջ ընդհանուր կառավարիչ էր նշանակել Պարսկական Հայաստանի վրայ, և որը Հայ ազգի հաշուին խիստ հաճոյական ծառայութիւններ էր անում Չահին, օր առաջ արդէն սուրհանդակներ ղրկեց ամեն կողմ՝ որպէս զի նահանգի մեծամեծներն ու հարուստները ժողովուրդին Նախիջևան և, ըստ սովորութեան, փառաւոր ընդունելութիւն անեն Չահին:

Այդ ընդունելութիւնը կայանում էր նրանում, որ բացի հանդիսաւոր թափօրով, եկեղեցական ու զուսանական երգերով և աշխարհախումբ ժողովրդեան ուսանաներով նրան ղիմաւորելը, պէտք է, նա և, երկրի հարուստ ու կարող անձինք առատ պարգևներ ու ընծաներ բերէին Չահին:

Այս պատճառով Զուղայից, Որտուատից, Ագուլիսից, Յղնայից և ուրիշ փոքր ի շատէ նշանաւոր աւաններից ու գիւղերից աճապարում էին Նախիջևան՝ հարուստ վաճառականներ, խօջաններ, ազնուականներ ու մելիքներ՝ իւրաքանչիւրն իրեն վայել ընծաներով: Ոչ ոք դրանցից խոյս տալ չէր կարող, որովհետեւ Ամիրզունայի գործակալները յականէ անուանէ ճանաչում էին բոլորին, իսկ Չահաբասը նոյնպէս պակաս տեղեկութիւններ չունէր դրանց մասին: Ըստ որում մօտ տասն և հինգ տարի էր ինչ նա շարունակ հարստահարում ու կեղեքում էր բոլոր կարող անձանց:

Բայց ահա անակնկալ հրաման դուրս եկաւ թէ՛ Չահը իւր նշանակած երկու շաբաթը պիտի անցցնէ ոչ թէ Նախիջևանում, այլ Ագուլիսում: Հետեւապէս Սիսականի ժողովուրդը այդտեղ պիտի սպասէ արեգակնափայլ Չահին:

Ամիրգունան ստիպուած էր նոր սուհանդակներ դր-
կել նախիջևան և Սիսականի ուրիշ հեռաւոր կողմերը։
Այդ, ի հարկէ, մի ծանր գործ չէր։ Բայց նրան մեծ զար-
մանք պատճառեց Չահի նոր կարգադրութիւնը, որովհե-
տեւ Ագուլիսը, իբրեւ մի հասարակ աւան, ոչ մի գրաւիչ
հանգամանք չունէր, որով արժանացած լինէր իւր վե-
հապետի բարձր ուշադրութեան։ Ի՞նչ նպատակ ունէր
ուրեմն Չահը՝ որ որոշել էր երկու շաբաթ անցցնել
Ագուլիսի նման չոր և մերկ սարերով պատած մի ձո-
րակում։

Այս մասին, ի հարկէ, նախարարը չէր համարձակիլ
բացատրութիւն խնդրել Չահից։

Բայց նա հանդիպելով Չահուլս-բէկին, որ Չահի
առաջին իշխանը և սենեկապանն էր, հարցրեց նրանից
այդ կարգադրութեան պատճառը։

Չահուլս-բէկը, որ մի հաստամարմին, ճարպալից,
ածիլած դէմքով, սև ներկած բեղերով և վալաշոտ աչքե-
րով պարսիկ էր, ծիծաղեց նախարարի հետաքրքրութեան
վրայ։

— Ծիծաղելուդ պատճառը չեմ կարողանում գուշա-
կել, ասաց Ամիրգունան. շատ գոհ կլինէի եթէ բէգը
մասնակից անէր ինձ իւր ուրախ տրամադրութեան։

— Չահին ինքս խորհուրդ տուի Ագուլիս գնալու,
յայտնեց Չահուլս-բէկը, և նորից ծիծաղեց։

— Անպատճառ նորին վեհափառութեանը նորագոյն
հաճոյք պատճառելու նպատակով. այնպէս չէ. հարցրեց
Ամիրգունան։

— Այո։ Ես տեսնում եմ որ Ամիրգունա-խանը շատ
քիչ է հոգում այդ մասին։

— Սիսականում աւելի գեղեցիկ տեղեր կան, ուր ես
կարող էի առաջնորդել Չահին, բայց նա այդպիսի ցան-
կութիւն չէ յայտնել ինձ, նկատեց Ամիրգունան։

—Այն Միսականում կան հրաշալի տեղեր բայց մի-
միայն Ագուլիսումն են գեղեցիկ տղաներն ու աղջիկ-
ները. . . :

Նախարարը հասկացաւ բէկի ակնարկութիւնը և ո-
չինչ չպատասխանեց:

—Իսկ դու, խան, երբէք չես մտածում Չահի դու-
արճութեան համար. Ագուլիսում, մինչև անգամ, «ման-
կաժողով» չէ եղած մինչև այսօր, յարեց Չահուլս-բէկը
այնպիսի չըջութեամբ, որ կարծես մի շատ օրինական
խնդրի մասին էր խօսում:

—Արեգակնափայլ Չահը մեղանից իւրաքանչիւրին
իրեն արժանի պաշտօնն է տուել, նկատեց նախարարը
և հեռացաւ:

Չահուլս-բէկը խորը խոցուեցաւ խանի այդ ակնար-
կութիւնից, բայց չպատասխանեց, սրովհետեւ գիտէր որ
Չահը համարում ունի նրա վրայ: Այդ հանգամանքը թէ-
պէտ կապեց իւր լեզուն, բայց և այնպէս նա որոշեց՝ ան-
վճար չլթողնել այդ պարտքը:

Բ.

Նոյեմբերի սկիզբն էր, Տամբրի ու Պլուն սարերը,
որոնք բարձրանում էին Յդնայ աւանի երկու կողմերից,
ծածկուել էին մառախուղով. ձիւնը անընդհատ փոթոր-
կում էր և քամին շառաչում Յդնայի ձորակի մէջ: Խօջա-
Անձրևի տան առաջ պատրաստ կանգնած էր նրա ձին:
Հետևորդ ծառան գօտէպնդուած և սանձը ձեռին սպա-
սում էր տիրոջը:

Խօջա—Անձրևը դուրս եկաւ պատշգամբ. նայեց դէ-
պի ձորակի տարածութիւնը և հարցրեց ծառային.

—Ձիւնը չի դադարում:

—Ոչ, Տէր իմ, և երևի շուտ էլ չի դադարիլ, պատասխանեց ծառան և իւր այծենակածի փէշով սկսաւ ձիու թամբի վրայ իջած ձիւնը սրբել։

Խօջա-Անձրեղը, որ միջահասակ, գիրուկ մարմնով, բարեդէմ և թէպէտ ալևոր, բայց դեռ ուժեղ և եռանդոտ մի մարդ էր, նորից կամենում էր մտնել տուն, երբ տեսաւ Յոնայի բահանային. որ շտապ քայլերով դիմում էր դէպ իրենց դարպասը։

—Դէհ, որդի, էլ ուշանալու ժամանակ չէ, շուտ հեծիր ձիդ և ճանապարհուիր,—ասաց քահանան տան սանդուխներէց բարձրանալով և մի ծալծլած թուղթ Խօջային ուղղելով—Տես խեղճ մարդը ածուխով է գրել. բանտի մէջ նի կտար նրան մեկան ու գրիչ. բայց կարողացել է ժամանակին հասցնել։

—Ո՞վ բերաւ այս նամակը, հարցրեց Խօջան և թուղթը շտապաւ վերցրեց քահանայից։

—Իմաստկաւազը. ուղիղ կաթողիկոսի մօտից է գալիս։

—Ի՞նչ է ասում, դեռ կապուած է նա։

—Այո, մեր մեղքից. այն էլ ծանր շղթաներով։ Նախարարը միջնորդել է որ գոնէ այդ շղթաներից ազատեն վեհափառին, բայց ձահր մերժել է։ Եւ այդ դրութեան մէջ էլ, ասում են, հետը պիտի տանէ Պարսկաստան, եթէ չկարողանանք պարտքերի համար մի բան հոգալ։

—Օ, ի՞նչ սև օրերի հասանք, և արդեօք մեր ո՞ր մեղքերի համար, բացազանչեց Խօջան և ապա սկսեց կարդալ նամակը, որ բաղկացած էր հետևեալ տողերից.

« Բարեպաշտ որդիք.

« Երկու օր առաջ իմ տանջանքները թեթեացրին, « այսինքն, ոտքերս գելարանից հանելով՝ շղթաների մէջ « դրին. Ֆարրաշ-բաշին ասաց թէ՛ ձահր որոշել է գալ Ա- « գուլիս այդ պատճառով էլ հրամայել է շղթայիւ ինձ « հետիոտն այդտեղ բերելու համար։ Ինձ չի վշտացնում,

« այս անարգանքը, որ կրում եմ Աթոռի վրայ բարձած
« անիրաւ պարտքերի համար: Գուցէ ես ունիմ, նա և, յան-
« ցանքներ, որոց համար պատժում է ինձ Աստուած. թող
« ուրեմն իմ բերանը տրտունջ չարտասանէ նրա սուրբ
« կամքի դէմ: Բայց վշտանում եմ սաստիկ, որ Չահի գա-
« լուստը նոր թշուառութիւն պիտի բերէ ձեր գլխին:
« Նախարարը իւր հաւատարմի ձեռքով գաղտնի ինձ
« յայտնեց թէ՛ Չահը Ագսւլիս հասնելուց «մանկաժողով»
« պիտի անէ... Ուրեմն շտապեցէք շարիքի առաջն առ-
« նել, քանի աւերող ոտքը չէ կոխել ձեր հողը:

« Աշխատեցէք մանաւանդ հեռացնել «Փրանկներին»:
« շատ բան նրանք են թելադրում: Օգուտ են քաղում մեր
« նեղ դրութիւնից, կարծես: Մահմեդի սուրը բաւական չէ՛
« նրանք էլ մի կողմից են դէնք տալիս բարբարոսների
« ձեռքը... Աշխատեցէք ի սէր Աստուծոյ փառաւոր ըն-
« դունեցիութիւն անել: Գուցէ Նախախնամութիւնը մեղ-
« մացնէ Չահի սիրտը:

Մեքիսեղեկ

Մշտաչարչար կաթողիկոս»

Խօջա—Անձրեկը ընթերցումը վերջացնելով գլուխը
չարժեց և նամակը ծալելով ծոցը դրաւ:

—Պատրաստուիր, էլ սպասելու ժամանակ չէ. հրա-
մայեց նա ծառային և ներս մտաւ:

Ծառան կապեց իսկոյն սլաշուսակը իւր ձիու գաւա-
կին, մաքրեց նորից տիրոջ ձիու թամբը և պատրաստ
կեցաւ:

Խօջան դուրս եկաւ տանից շալէ վերարկուն հա-
գած և երկար արծաթապատ հրացանը ձեռին: Դա այդ
ժամանակուայ նորահնար և խիստ յարգի դէնք էր և հա-
յերից միայն ընտրեալներն ունէին իրաւունք կրելու. այ-
սինքն նրանք, որոնք արժանաւոր ծառայութիւն էին ա-
րած Չահին կամ նախարարին, կամ որոց վերջինս իբրեւ
առանձին շնորհ՝ կթոյլատրէր կրելու:

Խօջայի հետ դուրս եկաւ նաև նրա ամուսին Սա-
ռա-խաթունը, որ թէպէտ տարիքն առած, բայց տակաւին
գրաւիչ, քաղցրահայեաց, բարեսիրտ և կարի ժրագլուխ մի

կին էր: Նա յայտնի էր ոչ միայն Գողթան գաւառին, այլ և նոյն իսկ Ճահարասին: Վերջինս նրան տեսել էր առաջին անգամ Ջուղայում և այնքան հաւանել՝ իբրև ընտիր մօր և տանտիկնոջ, որ նրան իւր «մայր» էր անուանել:

—Ասա որ տղաներին ու հասակաւոր աղջկերանց օր առաջ գիւղերը ցրեն, պատուիրում էր ամուսնուն Սառա-խաթունը: Սյտեղ ես կարող եմ յիսուն հոգու տեղ պատրաստել. իւրաքանչիւր երկու հոգուն կգետեղեմ մի ընտանիքում. բայց միւս գիւղերը թող քսան քսան հոգուց աւելի չուղարկեն և ամեն ընտանիքի չվստահանան. ամեն տեղ առաջուց մարդիկ ղրկեցէք. ամենքին զգուշացրէք:

—Անպատճառ, անպատճառ, ասաց Խօջան և արագ արագ սանդուխտներից իջնելով՝ հեծաւ իւր նժոյգը և դուրս եկաւ բակից:

Ծառան հետեց տիրոջը:

Սառա-Խաթունը և տէր-հայրը «բարի ճանապարհ» մաղթեցին նրանց:

Հեծեալները իջան դէպի Ցղնայի—ջուրը և նրա ուղ. դուրսամբ ձիավարելով, շուտով ծածկուեցան աչքից:

Գ.

Վերին-Ագուլիսի Խցաձոր անուանեալ թաղի վերջում, ուր գրեթէ սպառուում էին բնակութիւնները, գտնուում էր Սուրբ Յովհաննէս անունով եկեղեցին: Նա կառուցած էր լեռան ստորոտում, նեղ ձորալանջի վրայ և արեւելեան ու հիւսիսային կողմերից փակուած էր պարտէզներով: Ամառային ամիսներում, երբ կանաչում էր լեռնալանջը և ծառերը ծածկում էին տերևով, այդ մենաւոր եկեղեցու շուրջը տիրում էր կենդանութիւն: Աւանի դռսաստէր ժո-

դովուրդը խոնարհ էր պարտէզները մէջ և զուարճացողների երգն ու պարը գրաւում էին նոյն իսկ խցածորի մենակեացներին:

Բայց այժմ, երբ ձիւնը ծածկել էր լեռնալանջը և պարտէզները զրկուել էին կանաչից, Ս. Յովհաննու շուրջը տիրում էր ամայութիւն: Նրա բարձր պարիսպները ծածկում էին եկեղեցին անցորդի աչքից և միայն սրածայր գմբէթն էր նրա գոյութիւնը յայտնում: Նոյն իսկ եկեղեցու բակում շարժում չէր երևում և տիրող լուսթիւնը ընդհատում էր միայն վճիտ աղբիւրակը, որ մերձակայ ձորալանջից ելնելով՝ փողրակների միջով գալիս, մտնում էր եկեղեցւոյ բակը և կարկաչելով թափւում քարաշէն աւաղանի մէջ, որ պատած էր արդէն սառուցով:

Ամպամած երկինքը բացուեցաւ: Արեւը, որ դէպի մուտն էր խոնարհում, իւր անդօր ճառագայթները սփռեց ձիւնապատ շրջականների վրայ՝ կամենալով, կարծես, մեղմել ցրտի խստութիւնը: Նրա շողերից մի բանիսը խաղում էին դեռ Ս. Յովհաննու գմբէթի վրայ, երբ ծերունի ժամհարը դուրս գալով իւր խցից՝ բարձրացաւ դէպի եկեղեցու կտուրը և սկսաւ հնչեցնել այդտեղ կախած փայտէ կոշնակը:

Այդ կոր ու բարակ և մաքուր յղկուած տախտակի ձայնը, որ թէպէտ խուլ, բայց հաճելի մեղմութեամբ հնչում էր թաղի մենաւոր հեռաւորութեան մէջ, հասաւ խցածորի բարեպաշտ ժողովրդի ականջին: Չուտով ձիւնապատ ճանապարհի վրայ երևացին մարդկանց ու կանանց խմբակներ, որոնք շտապում էին դէպի աղօթարանը: Բայց դրանցից առաջ եկեղեցու սրահը լցուել էր արդէն մանուկ ժողովրդով: Դրանք ժամի բակում գտնուող դպրոցի սաներն էին, որոնք իրենց պարապմունքն աւարտելով՝ խոնուել էին այդտեղ, երեկոյեան ժամերգութեան մասնակցելու և ապա իրենց տները ցրուելու:

Աշակերտներին նրանք, որոնք դպիրներ կամ երգեցողներ էին, փութացին աւանդատունը ժամաշապիք հագնելու, իսկ մնացեալները եկան և եկեղեցու դասերում կարգով շարուեցան:

Դրանց ետևից ներս մտան երկու քահանաներ. մինը՝ Տէր Սարգիսը, որ միջհասակ, նիհար մարմնով, փոքրահէմ և խորամանկ աչքերով ու հազիւ քառասունը անցրած մարդ էր. միւսը՝ Տէր Յովսէփը, որ ներկայացնում էր առաջնի հակապատկերը, այն է՝ բարձրահասակ, հաստամարմին, սպիտակամորուս և բարի դէմքով ծերունի:

Վերջինս անցնելով աշակերտների մօտով սիրով ողջունեց նրանց և կանգնեց իւր տեղը՝ աջակողմեան դասում: Մինչդեռ Տէր Սարգիսը այդքանով չգոհացաւ. նա մօտեցաւ ձախակողմեան դասի աշակերտներին, նայեց նրանց վրայ խոժոռ աչքերով և չհանդուրժելով, կարծես, որ տղաների խումբը՝ առանց վերակացուի կարգադրութեան, կանգնած էր այդտեղ հանգիստ ու կարգով, կոշտ ձայնով հարցրեց.

—Ո՛ւր է ձեր վարժապետը:

—Դպրոցումն է, պատասխանեցին մի քանի ձայներ:

—Ժամ օրհնելու ժամանակ է, ի՞նչ է չինում նա դպրոցում:

—Խօսում է Փրանկների կարգապետի հետ:

—Հայր երազմոսի... հարցրեց Տէր Սարգիսը աչքերը մեծ բանալով:

—Այո, նա եկել էր մեր դպրոցը տեսնելու:

—Հը՛մ... հասկանում եմ, յարեց Տէր-հայրը և գլուխը խորհրդաւոր կերպով շարժելով մօտեցաւ Տէր Յովսէփին:

—Տեսնում ես, ժամ օրհնելու ժամանակ է և մեր «պատուելին» դեռ չկայ. ասում են Տէր Մատթէոս Երազմոսի հետ զրոյց է անում... Ի՞նչ ես կարծում, այդ Փրանկը ի՞նչ ունի Տէր Անդրէասի հետ:

—Աստծուն է յայտնի... անհոգ կերպով պատասխանեց Տէր Յովսէփը:

—Այո, Աստծուն է յայտնի. բայց ինձանից էլ ծածուկ չէ: Քեզ արդէն ասել եմ, և կտեսնես որ իմ գուշակութիւնը կկատարուի. նա այս աշակերտներին Փրբանկ է դարձնելու:

—Էհ, Տէր Սարգիս, դու էլ խիստ չար մտքեր ես անում:

—Հաստատ բան եմ ասում, կտեսնես:

—«Օրհնեալ Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ամէն, հայր մեր որ յերկինս...» երեսը խաչ հանելով Տէր Յովսէփը սկսաւ ժամն օրհնել՝ առանց Տէր Սարգսի խօսքերին պատասխանելու:

Վերջինս դժգոհութեամբ հեռացաւ իւր դասը:

Մի քանի վայրկեանից եկեղեցին ժողովրդով լցուեցաւ: Բայց ժամերգութիւնն արդէն կիսած էին, երբ ներս մտաւ Տէր Անդրէասը և դրան մօտ գտնուած դարակից իւր սև փելժնը հանելով՝ ձգեց ուսերին և եկաւ կանգնեց Տէր Յովսէփի մօտ:

Սա տակաւին երիտասարդ, նրբակազմ, բայց վայելուչ հասակով, գրաւիչ դէմքով և խելօք աչքերով մի քահանայ էր: Նրա համեստ շրթունքների վրայ ծաղկում էր մի ժպիտ, որ ցոլացնում էր իւր մէջ նրա սրտի բարութիւնը. իսկ աղու հայեացքը արտայայտում էր սէր, խանդ և գորով: Հարուստ, խարտիշագեղ մազերը, որոնք երկար գանգուրներով գալիս, փուռում էին նրա ուսերի վրայ. նուրբ, մետաքսանման մօրուքը, որ կարծես բուսել էր նրա ծնօտին՝ դէմքի չքնաղ գեղեցկութիւնը չար աչքերից ծածկելու համար և սև զգեստի արտաքին տխրութիւնը, որին համակերպում էր նրա խաժակն աչքերի անոյշ հայեացքը, այդ երիտասարդ հոգևորականին տալիս էին նախնի դարերի հրեշտակակրօն մի սուրբի կերպարանք:

Երբ նա առաջացաւ դէպի բեմը՝ աւուր պատշաճի քարոզը կարդալու, կարծես աղօթող ժողովրդի աչքերը գերեց իւր ետեկից: Ամենքը սկսան նայել նրա վրայ, ամենքի դէմքերը պայծառացան, իսկ կանանց սրտերը, ինչպէս միշտ, սկսան նրա շուրջը թևապարել:

Այդ եկեղեցում, ինչպէս տեսանք, Տէր Անդրէասից զատ կային և ուրիշ երկու քահանաներ, բայց ժողովուրդը խոնարհ էր եկեղեցի, ասես թէ, նրա պատճառով, կամենում էր տեսնել միայն նրան. լսել միայն նրա ձայնը, աղօթել միայն նրա հետ: Երբ նա իւր սաների ձայնակցութեամբ սկսում էր երգել, ամենքը զմայլւում, հոգիանում էին. ամենքի մէջ էլ զարթնում էր ջերմեղանդութիւն. և այդ ոչ թէ նրա համար որ նա երգում էր աւելի անոյշ ու ախորժ ձայնով, այլ նրա համար, որ ժողովուրդը գիտէր, ճանաչում էր նրան, ճանաչում էր նրա սիրտը, հոգին, գործերը... այդ պատճառով նրա աղօթքն ու երգը շարժում էր ժողովրդի սիրտը, յափշտակում էր նրա հոգին:

Մի մարդ միայն չէր կարողանում տանել այդ ամենքից սիրուած անձին, չէր կարողանում տեսնել նրան առանց ներքին տհաճութեան. — դա Տէր-Սարգիսն էր: Երբ տասարդ քահանայի յաջողութիւնները, որոնք կայանում էին նրա օրըստօրէ ժողովրդին սիրելի դառնալու մէջ, հանգիստ չէին տալիս իրեն: Տէր-Անդրէասի բոլոր գործերի մէջ նա տեսնում էր միայն չարիք ու վնաս. նրա պարկեշտ վարքը, նրա առաքինութիւնը նա համարում էր ստույգեան և կեղծաւորութեան դիմակ. նա չէր հաւատում նրա սրտի սրբութեան. և այդ պատճառով էլ աշխատում էր որ ժողովուրդը նոյնպէս չհաւատայ, չը խաբուի:

Երբ ժամերգութիւնը վերջացաւ և ժողովուրդը դուրս եկաւ եկեղեցուց, Տէր-Անդրէասը նոյնպէս հաւաքեց աշա-

կերտները և դուրս գնաց։ Բայց բակում դեռ կանգնած էր բաւական ժողովուրդ և սպասում էր իւր սիրելի քահանային։ Նա կամենում էր կրկին անգամ տեսնել նրան և լսել նրանից մի քանի խելօք կամ մխիթարական խօսքեր։ 25-ը որ այդ ժողովուրդը ապրում էր չար ժամանակում և ամեն օր ունենում էր մի նոր ցաւ, նոր վիշտ։

Ամեն անգամ երբ Տէր-Սարգիսը տեսնում էր իւր պաշտօնակցին ժամաւորներով շրջապատած, նախանձի կիրքը վառւում էր իւր սրտում և գէմքը զայլույթից, գրեթէ, այլագունւում էր։ Որովհետեւ տեսնում էր որ իւրմով այլ ևս զբաղուող չկայ և այն օրից որ այդ երիտասարդ քահանան մուտ էր գործել ս. Յովհաննու եկեղեցին, ժողովուրդը կարծես էլ չի ճանաչում իրեն։ Երբեմն Տէր Սարգիսը դիտմամբ ուշանում էր եկեղեցում, որպէս զի ժողովուրդը հեռանայ և ինքը չտեսնէ նրան՝ իւր ատելի պաշտօնակցի հետ սիրախօսելիս։ Բայց շատ անգամ էլ ինքն էր առաջինը դուրս գալիս եկեղեցուց, որ չհանդիպէ ատելի տեսարանին։

Այսօր դիպումով ժողովուրդը յառաջեց և ինքը ստիպուած էր դուրս գալ ամենից վերջ, եւ ահա նա տեսաւ կրկին նոյն տեսարանը, ժամաւորները դարձեալ շրջապատել էին Տէր-Անդրէասին։ Դժբաղդաբար ս. Յովհաննէս եկեղեցու երկու դռներն էլ հիւսիսային կողմի վրայ էին և ժողովուրդը բակի այդ կողմն էր հաւաքուած։ Ի՞նչ անէր Տէր-Սարգիսը, որ տեղով խոյս տար։ Նրա բարկութիւնը մանաւանդ սաստկացաւ՝ երբ տեսաւ ծերունի Տէր-Յովսէփին, որ ժամաւորների հետ կանգնած ինքն էլ ժպտադէմ լսում էր երիտասարդ քահանային։

—Ապուշ, այսքան տարի ապրել է՞ քաջխարհում և դեռ իւր չարն ու բարին չի կարողանում ճանաչել, շէրջաց Տէր-Սարգիսը և մօտենալով ծերունուն՝ քաշեց նրա թեկից։

— Հա, ինչ կայ, Տէր-Սարգիս, հարցրեց Տէր-Յովսէփը։

— Տէր հայր, ինչո՞ւ չես ճանաչում քո բարեկամն ու թշնամին, խօսեց Տէր-Սարգիսը. գրեթէ շփոթալուով։

— Ո՞ր է իմ թշնամին, Տէր-Սարգիս. այսքան տարի է ապրում եմ աշխարհում և թշնամի չեմ ունեցել. մի՞թէ ծերութեանս օրերում լոյս ընկաւ նա, հարցրեց Տէր-Յովսէփը մեղմութեամբ և, միևնոյն ժամանակ, շարունակեց ճանապարհը։

— Այդ սատանան թէ՛ քո և թէ՛ իմ թշնամին է։

— Ո՞ր սատանան, հարցրեց ծերունին զարմանալով։

— Տէր-Անդրէասը։

— Ինչո՞ւ։

— Ի՞նչպէս թէ ինչու. չեմ տեսնում որ այն օրից, ինչ դա քահանայ դարձաւ և մեր թուլութեամբ մոռտ գործեց այս եկեղեցին, էլ ժողովուրդը չէ ճանաչում մեզ։ Պատիւ է՝ նրան եւ տալիս. խորհուրդ է՝ նրան եւ հարցնում. հացկերոյթներին՝ նրան եւ հրաւիրում... մինչդեռ մենք, այսքան տարուայ քահանաներ, մնացել ենք մի կողմ քաշուած։ Էլ ո՞վ է առաջուայ նման մեզ յարգում։ Ամենքին դա գրաւել, կախարդել է, շարունակ մեզ վատաբանելով և ինքը սուտ ճգնաւոր ձևանալով՝ յիմարացրել է ժողովրդին... բայց մինչև երբ. չէ՞ որ պէտք է շարիքի առաջն առնել։

Տէր-Յովսէփը, որ լսում էր ընկերին հանգիստ սրբոտով, հանգստութեամբ էլ պատասխանեց.

— Տէր-հայր, լաւ քահանային ամենքը կսիրեն։ Տէր-Անդրէասը ոչ սատանայ է, ոչ շարախօս է, ոչ սուտ ճգնաւոր է. այլ բարի և իւր պարտքը ճանաչող մի քահանայ է։ Եթէ կամենում ես որ ժողովուրդը բեզ էլ այնպէս պատուէ ինչպէս Տէր-Անդրէասին, եղի՛ր նրա նման։ Ժողովրդի սիրտը գրաւելու միակ միջոցը այդ է. ընկե-

րոջդ գրպարտելով, կամ նրա մասին չարախօսելով բնաւ չես շահուիլ:

— Ինչպէս երևում է նա քեզ էլ խելքահան է արել. մարդիկ քանի ծերանում՝ իմաստնանում են, իսկ դու ընդհակառակը... խօսեց Տէր-Սարգիսը յանդգնօրէն:

— Վատ լեզու ունիս, եղբայր, այդ լեզուով ու սրտով աշխարհում ապրել չի կարելի, մեղմով նկատեց Տէր-Յովսէփը:

— Հապա ի՞նչ անեմ որ այդպէս չխօսեմ: Ասենք թէ ես անարժան եմ և ժողովուրդը ինձ չի յարգում. դու հօ, փառք Աստուծոյ, արժանաւորներից մինն ես. Աստուծոյ տան այսքան տարուայ սպասաւորն ես, ծերացած, ալևորած, քեզ ինչու չի պատուում այնպէս՝ ինչպէս այդ նորերուկին:

— Որովհետեւ ես էլ նրա արժանիքը չունեմ, անկեղծօրէն պատասխանեց ծերունին. ես արդարեւ, բարեացակամ եմ ամենքին. կուզեմ որ ժողովուրդը հանգիստ ապրէ, յաջողակ լինի, ցաւից ու վշտից ազատուի. բայց ինքս դրա համար չեմ հոգալ, չեմ աշխատիլ. և եթէ ուզենամ է՛լ չեմ կարող, որովհետեւ Աստուած զրկել է ինձ այդ շնորհքից: Մինչդեռ հայր Անդրէասը. ինչպէս տեսնում ես, ամեն բան անում է, ամենքի կարիքին հասնում է:

— Ոչինչ էլ չէ անում, այլ երեւցնում է: Նա Ունիթօրների գործակատարն է, ուրիշ ոչինչ: Տեսնում ես, Մաաթէոս Երազմուսը գաղտնի այցելութիւններ է անում նրան. իսկ մեզ, մինչև անգամ, չի բարևում. ի՞նչ գաղտնիք է սա. ինչո՞ւ չես խելամտում...:

Տէր-Սարգիս, ես ոչ կռուելու, ոչ հակառակելու ախորժակ ունիմ. զնա ուրիշին պատմի՛ր այդ նորութիւնները... ցուրտ է. ես շտապում եմ տուն. մնաս բարով. Աստուած խաղաղութիւն տայ սրտիդ... ասաց Տէր-Յով-

սէփը և կամացուկ քայլերով խոտորեց դէպի իւր տան ճանապարհը:

— «Ողորմելի արարած...», շնչաց Տէր-Սարգիսը ծերունու ետևից և ինքն էլ ուղղուեցաւ դէպի իւր տունը:

Բայց մենք թողնենք սրանց իրենց ճանապարհի վրայ և Տէր-Անդրէասին՝ Ս. Յովհաննէս եկեղեցու բակում և մի քանի տարով դէպի անցեալը վերադառնանք:

Պ.

Ո՞վ էր Տէր Անդրէասը:

Աղքատ, բայց առաքինի և բարեպաշտ ծնողաց գաւակ էր: 1605 թուին, երբ Հահաբասը Հայաստանի շատ նահանգները դատարկելով ժողովուրդը քշեց դէպի Պարսկաստան, ի միջի այլոց դատարկեց նաև Նախիջևան քաղաքը: Ինչպէս միւս տեղերից, նոյնպէս և Նախիջևանից՝ փախչող ու թափուցներ շատ եղան: Նախիջևանցի փախստեայների մէջ կային, նաև Տէր Անդրէասի ծնողքը, որոնք գերեզմարութեան արհաւիրները անցնելուց յետ՝ ելան իրենց թագաւորից և Ագուլիս գիւղը գալով՝ բնակութիւն հաստատեցին այդտեղ:

Որովհետև այդ ժամանակ Սիւնեաց վարդապետարանը կամ Հարանց անապատը, որ գտնւում էր Ծղով գաւառում, հետզհետէ ծաղկում և հռչակ էր ստանում, պատանի Անդրէասի ծնողքը տուին նրան այդտեղ ուսանելու: Այդ անապատում նա աշակերտեց հայրենասէր և առաքինազարդ Մովսէս վարդապետ Սիւնեցուն, որ ժամանակի ուսման հետ միասին՝ ներշնչեց այդ ուշիմ և աշտատասէր պատանու մէջ, նաև, իւր հոգին. որ սովորեցրեց նրան Աստծուն և հայրենիքին ճշմարտութեամբ ծառայելու դժուարին արհեստը, որ ծանօթացրեց նրան Սիւ-

նեաց անապատի ամենագլխաւոր վարդապետութեան, այն է՝ անձնուիրութեան ազնուագոյն գաղափարի հետ:

Եւ որովհետեւ այդ ժամանակ Հայ ազգը կորցրել էր ամեն ինչ, եւ թագ, եւ գահ, եւ իշխանապետութիւն և զրկուած էր ոչ միայն զէնքից, այլ և սրտի կորովից և իւր թշուառ գոյութիւնը պահպանելու համար՝ կրում էր գերութեան և ստրկութեան անարգ լուծը, ուստի հայրենասէր գործիչներին մնում էր միայն հազնել հոգևորականի սրբով, ստաճնել քարոզչի և ուսուցանողի պաշտօն և մշտնելով ժողովրդի մէջ՝ վաղտուկ դարմանել այն ցաւերը, որոնց անկարելի էր սպեղանի դնել յայտնապէս: Ըստ որում ժամանակակից բռնութիւնը, որ չէր պատկառում ոչ մի սրբութիւնից, գոնէ կրօնական սրբմին չէր խանգարում ուսուցանել...: Եւ ահա այդ պատճառով Միւսնեաց անապատը իւր բոլոր առաքնախներին, իւր անձնուէր մըշակներին զինում էր այդ սրբմով և այնպէս ուղարկում նրանց «ի հունձս Հայաստանեայց»:

Երիտասարդ Անդրէասին էլ Մովսէս վարդապետը կամեցաւ կուսակիցն դարձնելուց յետ շրջուն քարոզչի պաշտօն յանձնել և ուղարկել հեռաւոր հօտերի մէջ:

Բայց որովհետեւ նրա ծնողները ցանկացան որ իրենց «միակ» և «աչքի լոյս» որդին գործէ իրենց մօտ, որպէս զի ազատ ժամերում մխիթարէ, նաև, իրենց ծերութիւնը, ուստի Մովսէս վարդապետը դարոց հիմնեց Ագուլիսում, նման այն դպրոցներին, որ նա հիմնել էր Աստապատ և Զոռոթ գիւղերում և ուսուցիչ ու վերակացու կարգեց երիտասարդին այդ դպրոցի մէջ:

Թէպէտ Միւսնեաց Ուխտի և իւր վարդապետի ցանկութեամբ Անդրէասը մտադիր էր կուսակիցութիւն ընդունել, բայց որովհետեւ իւր ուսուցչութեան օրերում նա մի տարօրինակ դիպուածով սիրահարուեց իւր դրացու դստեր չքնաղ Վարդիթերի վրայ, (որպիսի դիպուածի

պատմութիւնը պիտի անենք յետոյ), ուստի նա ամուսնացաւ այդ աղջկայ հետ: Բայց որպէս զի դարձեալ հաւատարիմ մնայ իւր ուխտին և առաւել յաջողութեամբ կարողանայ ուսուցանել թէ մանուկ սերնդին և թէ հասակաւոր ազգակցացը, նա ամուսնանալուց յետ քահանայ ձեռնադրուեց և կարգուեց հովիւ Խցաձորի Ս. Յովհաննէս եկեղեցում:

Ի՞նչ էր անում այնուհետեւ Տէր-Անդրէասը, ինչպէս էր արդիւնաւորում Սիւնեաց անապատի ներշնչած գաղափարները. այդ կտեսնենք այժմ:

Նրա առաջին գործը դպրոցն էր, որի մէջ՝ ուսման հետ միասին՝ ջամբում էր հայ մանուկներին առաքինութեան և հայրենասիրութեան անարատ կաթը: Նա գիտէր որ ինքը, իւր ընկերները և ուսուցիչները բաւական չէին դեռ ժամանակակից թշուառութիւնները բառնալու, հայրենիքի խոսկանացած դաշտերը հերկելու և մշակելու համար, թէ հարկաւոր էր միշտ և շարունակ նոր մարդիկ ու նոր մշակներ հանել այդ դաշտերը... Նա գիտէր, միևնոյն ժամանակ, որ իւր խնամոց յանձնուած մանուկներից պիտի յառաջանային ապագայ մշակներն ու գործիչները, ուստի և անընդհատ տրնում, աշխատում էր ոչ միայն աւանդել նրանց ժամանակին յարմար ուսումը, այլ և ներշնչել նրանց մէջ այն հոգին, որ ստացել էր նա Սիւնեաց վարդապետարանից, ներշնչել բարւոյ, ճշմարտի և մանաւանդ թէ՛ անձնուիրութեան գեղեցիկ զգացումները, պատրաստել նրանցից եւ առաքինութեան քարոզիչներ, եւ հաւատոյ զինուորներ, եւ գաղափարի նահատակներ... 2^է որ այդ բոլորին կարիք ունէր հայրենիքը, որ ճնշւում էր այդ ժամանակ բռնութեան անիրաւ լուծի տակ. . . :

Ահա դրա համար էր աշխատում Տէր-Անդրէասը Ագուլեաց դպրոցի մէջ:

Իսկ դպրոցից դուրս նա քահանայութիւն էր անում

բայց ի հարկէ, ոչ այնպէս, ինչպէս որ անում էին միւս քահանաները, այսինքն, աստուածային պաշտօնը՝ նիւթական եկամտի աղբիւր դարձնողները, ոչ, նա քահանայութիւն էր անում բառի իսկական և ազնուագոյն նշանակութեամբ, այսինքն այնպէս, ինչպէս հասկանում էին այդ պաշտօնը նախնի սուրբ հայրերը՝ «լինել քահանայ Աստուծոյ բարձրելոյ» և կամ «փոխանորդ Աստուծոյ յերկրի»։ Որքան մեծ, և վսեմ կոչում, բայց որքան ստորացած ժամանակակից տգիտութեան շնորհիւ... Սակայն այդ տգիտութիւնից ազատ էր Տէր-Անդրէասը, ուստի և կատարում էր իւր պաշտօնը սրբութեամբ, նա չէր բաւականանում եկեղեցուն սպասաւորելով, կամ տաճարի մէջ քարոզներ խօսելով, այլ քահանայութիւն էր անում նաև տներում։ Նա գիտէր թէ որքան մեծ է թշուառների թիւը աշխարհում և, հետևապէս, այն ժողովրդի մէջ, ուր ինքը քահանայագործում էր, ուստի և ազատ ժամերը գործ էր դնում այդ թշուառների, կամ օգնութեան կարօտ անձանց նեղութիւնները բառնալու կամ թեթևացնելու համար։ Եւ այդ դէպքում նա ոչ թէ սպասում էր որ կարիք ունեցողը գար և խնդրէր չիբն, այլ ինքն էր գնում և պտրտում նրանց։ Այսպէս նա մտնում էր աղքատի խրճիթը, հիւանդի խուցը, որբերով շրջապատած այրիի տընակը և ամեն մէկի կարիքն իմանալով՝ շտապում էր նրան օգնութեան հասնել—աղքատին ապրուստ հայթայթելով, հիւանդին՝ սպեղանի մատուցանելով, այրիին՝ ապաւէն ու խնամակալ գտնելով և հալածուածին՝ պաշտպան հանդիսանալով։ Նա մտնում էր հարուստի կամ հզօրի տունը, բայց ոչ իւր համար շահ որոնելու, այլ միշտ մի տկար անձի կամ ընտանիքի կարիքը հոգալու, նրա համար շնորհ կամ պաշտպանութիւն հայցելու։

Բացի նիւթապէս նպաստելը՝ նա օգնում էր ժողովրդին, նաև բարոյապէս։ Եթէ երկու բարեկամների

մէջ խռովութիւն էր ծագում, Տէր-Անդրէասը խսկոյն յայտնւում էր նրանց մէջ: Իւր քաղցր խօսքերով, շահաւէտ խորհրդներով նա հանդարտեցնում էր կրքերը. դադարեցնում խռովութիւնը և հաշտութեան ստիպում հակառակորդներին: Եթէ ամուսինների մէջ գոտուլթիւն էր պատահում, սիրոյ կամ սրբութեան ոգին հալածւում նրանց տնից և դրան փոխարինում չարութեան ճիւղը, Տէր-Անդրէասը դարձնաւ երկում էր նրանց մէջ: Նա հետաքննում էր նախ գոտուլթեան պատճառները և ապա մեղմ խրատներով, սրտազրաւ յորդորներով ջերմացնում նրանց սառած սրտերը, զարթեցնում նորէն ընտանի զգացումները, կեանք տալիս նրանց կենսազուրկ հոգուն և այդպիսով շինում կործանուող տունը:

Եթէ յանկարծ վախճանում էր մէկի սիրելին, որի համար նա մնում էր անմխիթար, Տէր-Անդրէասը չէր բաւականանում մեռածը թաղելով կամ թէ նրա համար «հոգւոց» ասելով, այլ յաճախ այցելում էր սգաւորին, հարուստ լինէր նա թէ աղքատ, և իւր անոյշ խօսքերով, հոգեպարար զրոյցներով մխիթարում էր նրա սիրտը, կազդուրում էր հաւատը և հաշտեցնում դժբաղդին աշխարհի ծանր վշտերի հետ:

Եթէ մի, կամ մի քանի ընտանիքների հանդիպում էր յանկարծ մի անակնկալ դժբաղդութիւն, բնութեան մի հարուած, Տէր-հայրը դիմում էր խսկոյն այդ հարուածից ազատ, կամ կարող անձանց և սրանց միասնական օգնութիւնը ձեռք բերում՝ դժբաղդների վնասը դարմանելու համար:

Այդ բաւական չէր. նա խառնւում էր շատ անգամ այնպիսի գործերի, որոնցից աւելի զօրաւոր մարդիկ փախուտ էին տալիս: Այսինքն. պատահում էր յաճախ, որ բռնաւոր կառավարութեան անողորմ հարկահանները, կամ կեղեքիչները թափուում էին անպաշտպան մի ընտանիքի

վրայ՝ երբեմն ծեծելու, երբեմն տուգանելու և շատ անգամ կողոպտելու կամ առևանգելու նպատակով: Տէր-Անդրէասը իսկոյն հասնում էր օգնութեան: Բարբարոսներին յաղթահարելու համար նա դործ էր դնում բազմազան զէնքեր: մերթ խնդիր և աղաչանք: մերթ համոզկեր խօսքեր, երբեմն սպառնալիք, որ դործադրում էր նա իրեն հաւատարիմ երիտասարդների ձեռքով: իսկ երբ այդ միջոցները անկարող էին լինում բռնաբարումն արգիլել, այն ժամանակ նա անձամբ դիմում էր Երևան և Ամիր-գունայ նախարարին բողոքում, կամ եթէ բողոքելու տեղը չէր լինում, նրա ոտքերն ընկնում, խնդրում ու աղերսում, մինչև որ վերջապէս ձեռք էր բերում անհրաժեշտ օգնութիւնը:

Այսպիսով Տէր-Անդրէասը Ազուլիսի և նրա շրջակաների համար դարձել էր մի անզուգական խնամակալ, հաշտութեան մի միջնորդ, փրկութեան մի հրեշտակ: Ժողովուրդը նրան ընդունում էր ոչ իբրև լոկ բահանայ՝ այլ և հարազատ հայր, եղբայր, մտերիմ և բարերար: Ով կարիք ունէր Տէր-Անդրէասին էր դիմում: ով մի վիշտ ունէր, նրան էր յայտնում, ով խորհրդի պէտք ունէր՝ նրան էր հարցնում: Չնայելով իւր երիտասարդութեան և մատաղ հասակին, նրա խորհրդին հետևում էին նոյն իսկ ծերերը և փորձառու մարդիկ: Միով բանիւ, Տէր-Անդրէասը դարձել էր իւր ժողովրդի սուրբն ու պատգամախօսը:

Եւ այս իսկ պատճառով, եթէ իւր կարգակիցների մէջ կային շատերը, որոնք անկեղծօրէն սիրում էին նրան, որպիսին էր, օրինակ, ծերունի Տէր-Յովսէփը, այսու ամենայնիւ, պակաս չէին և այնպիսիք, որոնք ատում և արհամարհում էին, որովհետև չէին կարողանում տեսնել ժողովրդի դէպի նրան տածած մեծ համարումը և չնախանձել նրան, ինչպէս, օրինակ, Տէր Սարգիսը:

Բայց նա ամենքին պատուում, հաւասարապէս սիրում և նոյն իսկ իւր չարակամներին բարի էր ցանկանում, ըստ որում ճանաչում էր իւր պաշտօնը, յարգում էր իւր կոչումը, և գիտէր որ իբրև բրիտանացի, և Քրիստոսի օրինաց ուսուցիչ՝ պարտաւոր էր ներել իւր եղբօրը, եթէ նա մեղանշէր իւր դէմ «մինչև եօթանասուն և եօթն անգամ...»:

Բայց նա խիստ էր դէպի անուղղայ չարերը և անբարոյականները. նա հալածում էր նրանց, որքան իւր ոյժերը ներում էին իրեն, որովհետև այդպիսիները վնասում էին ժողովրդին թէ՛ նիւթապէս և թէ՛ բարոյապէս. դառնում էին գայթակղութեան քար. մոլորեցնում էին անփորձներին և խանգարում հասարակական անդորրութիւնը:

Այդպիսիների կարգն էր դասում Տէր-Անդրէասը նա և Միաբանող կամ Ունիթօր կոչուած պապականներին, որոնց ժողովուրդը «փռանկ» անուանով էր ճանաչում: Այդ բարոյիչները Պապի օտրուկների թիւը բազմացնելու նըպատակով, ամեն միջոց գործ էին դնում հայադաւաններին մոլորեցնելու և իրենց եկեղեցու ծոցից հեռացնելու համար: Այդպիսով նրանք ժողովրդի մէջ սերմանում էին գժտութիւն և խռովութիւն, իսկ ընտանիքների մէջ մըտցնում բաժանման ոգի: Այդպիսի վարմունքը Տէր-Անդրէասը համարում էր ազգակործան, այդ պատճառով էլ զինուում էր Ունիթօրների դէմ իւր բոլոր զօրութեամբ: Նա նրանց աւելի վնասակար տարր էր համարում քան կեղեքիչ պարսիկներին, ըստ որում, պարսկի տուած վընասը նիւթական էր և ժամանակաւոր, մինչդեռ սրանցը տևական էր և հոգեւոր: Պարսկի հարուածը շուտով կմոռացուէր, իսկ սրանց տուածը դարերի ընթացքում ազգի մարմնի մէջ վէրք ու թարախ, կսկիծ և վիշտ պիտի գոյացնէր....: Եւ ո՞ր գիտէ թէ մի օր, հէնց հայրենիքի

փրկութեան գործը դարձնելու ժամին, դարերով առաջ սերմանած այդ գթութիւնը՝ արգելք չը պիտի լինէր Սուրբ ու Մեծ գործին՝ ծնելով դրանց միջից սաղրողներ ու դաւաճաններ....:

Այս նկատմամբ, ահա, հայրենասէր երէցը ոչ միայն չէր ներում «փրանկների» վարմունքը, որոնք Աւետարանը դարձրել էին մարդորսութեան ուռկան, այլ և հզօրապէս մարտնչում էր նրանց դէմ թէ հրապարակական քարոզութեամբ և թէ իւր հօտի իւրաքանչիւր անդամին առանձնապէս այդ մարդորսներից զգուշացնելով և կամ մոլորեալներին նորէն հարազատ մօր գիրիւղ դարձնելով: Այդ դէպքում Ունիթօրները Տէր-Անդրէասին ընդունում էին իբրեւ հզօր հակառակորդ և աշխատում էին զանազան միջոցներով արգելք լինել նրա գործունէութեան, որը, սակայն, օր լստ օրէ աւելի լայն ծաւալ էր ստանում:

Ահա այս մարդն էր Անդրէաս երէցը, որին թողեցինք մենք Ս. Յովհաննէս եկեղեցու դաւթում, ժամաւորների բազմութեան հետ խօսելիս:

Այժմ նորէն դառնանք նրա մօտ:

Ե.

Այդ երեկոյ ժամաւորները շրջապատել էին Տէր-Անդրէասին՝ սովորական խնդիրներից դուրս մի ուրիշ նորութեան մասին խօսելու: Եւ որովհետեւ զրոյցը կարող էր երկարել, իսկ դրսում ցուրտը սաստկանում էր, ուստի տէր-հայրը հրամայեց ժամկէտին կրակ վառել դպրոցատանը: Երբ ծերունին իւր գործն աւարտեց, երէցը հրաւիրեց ժամաւորներին դպրոցատան սրահը:

Դա երկար ու ընդարձակ մի ներքնատուն էր, նեղ ու բարձրադիր պատուհաններով և քարեայ, կամարակապ

առաստաղով: Նա կառուցած էր դեռ այն ժամանակ, երբ Ս. Յովհաննու եկեղեցին ունէր մշտական միաբանութիւն, իսկ նրա շուրջը գտնուող ձորակներում ապրում էին բազմաթիւ մենակեացներ, (որոց խցերի անունով ձորն ու թաղը կոչուեցան «Խցաձոր»): Այդ կամարակապ ներքնատունը այն ժամանակ ծառայում էր Ս. Յովհաննու միաբանութեան և նրա շուրջը ապրող մենակեացների համար իբր սեղանատուն: Այդ պատճառով նրա մէջ տեղում, սկսած մի ծայրից մինչև միւսը՝ ձրգւում էր սրբատաշ քարերից շինած սեղան, իսկ դրա շուրջը նոյնպէս քարեայ նստարաններ՝ նման հայոց մեծ վանքերում եղածին:

Եւ որովհետեւ այն ժամանակ, երբ Մովսէս վարդապետը դպրոցներ էր հիմնում Սիւնիքում, ս. Յովհաննու միաբանութիւնը ցրուած, և հետևապէս, սեղանատունը գոցուած էր, ուստի վարդապետը՝ օգուտ քաղելով պատրաստի բնակարանից՝ Ագուլիսի դպրոցը զետեղեց այդ ներքնատան մէջ, որ իւր ընդարձակութեան պատճառով՝ կարի համապատասխան էր ժամանակակից դպրոցի պահանջներին: Ներքնատան վերնայարկում, որ բաղկացած էր մի քանի խցերից, ապրում էր ինքը Տէր-Անդրէասը, իւր նորատի կնոջ և ծնողների հետ միասին:

Երբ ժամաւորները հաւաքուեցան դպրոցատուն, որի մէջ, բացի ծխանի կրակը, վառւում էին նաև երկու կանթեղներ, Տէր հայրը անցաւ սեղանի մի կողմը և բազմելով այդտեղ՝ հրաւիրեց ժողովրդին իւր շուրջը նստել:

— Խօսեցէք այժմ ձեր նորութեան մասին, դարձաւ նա իւր հանդէպ նստած երկու ժամաւորներին:

— Մեր նորութիւնն այն է, Տէր հայր, ինչ որ յայտնեցինք քեզ. պատասխանեց նրանցից մինը. — ասում են թէ Չահր գալիս է Ագուլիս: Եթէ այդ ճիշդ է, պէտք է ուրեմն պատրաստուենք նրան ընդունելու:

—Ո՞վ հաղորդեց ձեզ այդ լուրը, հարցրեց երէցը:

—Չուկայում լսեցինք,

—Իսկ շուկան ով բերաւ:

—Փրանկների առաջնորդի ծառան. նա եկել էր մեր խանութից՝ իրեր գնելու, պատասխանեց լրատուներից մինը:

—Հա... Երազմոսի ծառան... հասկանում եմ... Ուրեմն ճիշդ է. խօսեց Տէր հայրը և գլուխը կախելով ընկաւ մտածութեան մէջ:

—Ինչո՞ւ տխրեցիր տէր հայր, հարցրեց ժողովականներէից մինը:

—Չտխրեցի... այլ մտածում եմ:

—Բայց ինչո՞ւ Երազմոսի ծառայի հաղորդածը անպատճառ ճիշդ պիտի լինի, հարցրեց մի ուրիշը:

—Որովհետեւ միեւնոյն նորութիւնը հաղորդել է ինձ ինքը կարգապետը: Իսկ նա այսօր է Նախիջևանից եկել:

—Ունիթօրների կարգապետը... հարցրեց մի կասկածաւոր ձայն:

—Այո. նա ասում էր թէ՝ Ամիրզունայի սուրհանդակը արդէն հասել է Նախիջևան և այդ լուրը հաղորդել տեղացիներին. անշուշտ վաղն էլ Ագուլիս կմտնէ:

—Բայց ի՞նչ ունէր այստեղ կարգապետը... հարցրեց նոյն ձայնը:

—Եկել էր, իբրեւ թէ, մեր դպրոցն ու աշակերտները տեսնելու, պատասխանեց երէցը.—բայց ո՞վ գիտէ ուրիշ ի՞նչ պաղտնի նպատակ ունէր այդ այցելութիւնը:

—Եւ քեզ ոչինչ չայտնեց:

—Ոչինչ, պատասխանեց քահանան:

—Իսկ ինձ յայտնել է. յարեց խօսողը, որ Խցաձորի յայտնի հարուստներից մինն էր, և որի տանը իջևանել էր կարգապետը:

—Ի՞նչ... ի՞նչ է յայտնել, հարցրին ժողովականները այս ու այն կողմից:

—Ասում էր թէ՛ հս եկայ Ադուլիս ան նպատակաւ, որ Ջահի կողմից յայտեղի հայերին վտանգ սպառնացած դէպքում պաշտպանեմ նրանց։

—Եւ ի՞նչ վարձատրութիւն է պահանջում դրա համար, դառը ժպիտով հարցրեց Տէր-Անդրէասը։

—Ոչինչ, միայն թէ՛ ասում է, այդպիսի դէպքում, հայերը պէտք է Ջահին յայտնեն թէ՛ իմ ժողովուրդն են իրենք։

—Օ՛... ի՞նչ անմեղն է. և այդ քիչ, շատ քիչ վարձատրութիւն է, այնպէս չէ՛...։

—Բայց ի՞նչ կը կորցնենք եթէ որևէ վտանգի ժամանակ Ջահին յայտնենք թէ՛ մենք Երազմոսի ժողովուրդն ենք, հարցրեց ժողովականներից մինը։

—Այն, որ միանգամ արդէն Ջահի ներկայութեամբ այդպիսի վկայութիւն տալուց յետո՛յ այլ ևս իրաւունք չէք ունենալ Ունիթօր չհամարուել կամ Երազմոսի ժողովուրդ չլինել։ Մի կարծէք թէ պապական վարդապետը լոկ ձեզ բարիք անելու նպատակով պիտի միջնորդէ Ջահին։ Երբէք, նա գիտէ որ այնուհետև ձեզ կարող է պապական չլինել ֆարրաշների մտրակով։

—Ի՞նչ ես ասում, Տէր հայր, մի՞թէ այդպիսի բան կարող է լինել։

—Աւելի վատթարը կլինի։ Միայն թէ դուք զգոյշ կացէք և հայր Երազմոսին պատահած ժամանակ, եթէ նորէն այդպիսի առաջարկութիւն լսէք նրանից, ասացէք թէ՛ Պապից և պապականներից առաւել հզօր պաշտպան ունիք դուք և՛ բնաւ կարօտ չէք նրանց խնամակալութեան։

—Բայց ո՞վ է մեր պաշտպանը, Տէր հայր, հարցրեց մի ծերուկ։

—Նա, որի Աջը կառավարում է տիեզերքը, նա, որի ձեռքումն է թագաւորների սիրտը... հանդիսաբար պատասխանեց երէցը և ձեռքը բարձրացրեց դէպի երկինք։

Այդ միջոցին բախում լսուեցաւ ձիաների ոտնատրոփ և ամենքը իրենց ուշադրութիւնները լարեցին:

—Ո՞վ է այս, հարցրեց Տէր-Անդրէասը ժամկոչին, որ կանգնած էր դպրոցատան մուտքի առաջ:

—Տեսնեմ, ասաց ծերուկը և դուրս վազեց:

Բայց մինչև նրա վերադառնալը ներս մտաւ ինքը նորեկը, այծենակաճի մէջ փաթաթուած, մորթէ գդակը մինչև աչքերը քաշած և երկար, արծաթապատ հրացանը ձեռին:

—Օրհնեմ Տէր. ասաց նորեկը և առաջ անցաւ:

—Աստուած օրհնեցէ. պատասխանեց երէցը և տեսութիւնը լարեց՝ իմանալու համար թէ՛ ով է եկողը. որովհետև կանթեղի տկար լոյսը չէր օգնում իրեն լաւ տեսնելու:

—Բարի երեկոյ, սիրելի Ագուլեցիք, կրկնեց նորեկը և մօտենալով՝ մորթէ գլխարկը հանեց:

—Խօջա-Անձրև, այդ դու ես, բացազանչեց քահանան և վերկացաւ տեղից:

—Այս Տէր-հայր, խոնարհ ծառադ եմ, պատասխանեց Խօջան և շտապեց, համբուրեց Տէր-հօր աջը: Ապա դառնալով ժողովականներին ողջունեց նրանց:

—Այս ո՞ր խաչից... յանկարծ Ագուլիսում... մեր տանը:

—Ձեզ հիւր եկայ, Տէր-հայր. միթէ չէք ընդունում:

—Աստծոյ հիւրն ես, բարեկամ, տեղ ունիս գլխիս վրայ. միայն թէ բարի լինի գալտեանդ պատճառը:

—Դուք փառաւոր կրակ ունիք. թոյլ տուէք դեռ մի փոքր տաքանամ. բուքն ու քամին մարմինս սառեցրել են... ասաց Խօջան՝ չկամենալով յայտնել իսկոյն գալլստեան պատճառը: Ապա մօտենալով կրակարանին, սկսաւ տաքանալ:

—Տաքացիր, տաքացիր, յետոյ կիսօսես, ասաց քահանան և մօտ եկաւ Խօջային:

—Արդեօք օտար մարդ չկա՞յ այստեղ, հարցրեց՝ վերջինս շնչալով։

—Ոչ, բոլորն էլ մերոնք են, պատասխանեց Տէր-հայրը։

—Բայց ինչո՞ւ են հաւաքուել։

—Ասում են Չահը պիտի դայ. հաւաքուել են խորհուրդ անելու թէ՛ ի՞նչ ձևով ընդունեն նրան։

—Այդ լաւ է. ուրեմն յարմար ժամանակին հասայ, ասաց Խօջան և քահանայի հետ միասին յառաջացաւ դէպի ժողովականների սեղանը և նստեց երէցի մօտ։

—Մի փոքր առաջ, Տէր-հայր, կամեցար իմանալ թէ արդեօք բարձի է դալստեանս պատճառը, խօսել սկսաւ Խօջան ՚ի լուր ժողովականների. —այժմ կյայտնեմ թէ ձեզ և թէ մեր Ադուլեցի եղբայրներին։ Գալստեանս պատճառը բարձի չէ, բայց մենք պիտի աշխատենք բարի դարձնել...։

—Ի՞նչ. ի՞նչ է պատահել. հարցրին այս ու այն կողմից։

—Չահը գալիս է այստեղ...

—Այդ դիտենք. ընդհատեցին մի բանի ձայներ։

—Այո. բայց գլխաւորը չգիտէք։

—Ասա, սիրելի Անձրե, գլխաւորը ի՞նչ է, հարցրեց Տէր-Անդրէասը։

Խօջան պատասխանելու փոխարէն՝ հանեց ծոցից կաթոլիկոսի նամակը և տալով քահանային՝ ասաց.

—Կարդա՛ն և ամեն բան կհասկանաս։

Տէր-հայրը սկսաւ կարդալ ինքն իրեն և երբ վերջացրեց, տեսան որ տխրութիւնից նրա դէմքն այլալուեց։

—Ի՞նչ է պատահել, Տէր-հայր, բարձր կարգա որ մենք էլ լսենք. կաթոլիկոսի նամակը ծածուկ չի լինիլ իւր որդիներից, խօսեց ժողովականներից մինը։

—Ծածկելու բան չէ, սիրելիներս, ընդհակառակը

ամենքդ պիտի իմանաք, ասաց քահանան և սկսաւ կարդալ նամակը, որի բովանդակութեան ծանօթ ենք արդէն:

Երբ նա հասաւ այն կէտէն, ուր կաթուղիկոսը ասում էր թէ՛ Ամիրզոնան յայտնել է իրեն՝ որ Չահն Ազուլիսում «մանկաժողով» պիտի անէ, ամենքը սարսափեցին:

— Ի՞նչ, «մանկաժողով»... ¹⁾

— Ոչ. այդ չի կարող լինել...

— Այո, անկարելի է. Ազուլիսը «խաս» է... ²⁾, բացառանշեցին այս ու այն կողմից:

— Պարսից Չահն համար անկարելի ոչինչ չկայ. նրկատեց Խօջան. — ինչպէս տեսնում էք, նախարարը ինքն է կաթուղիկոսին յայտնել. իսկ նա վեհափառի բարեկամն է և սխալ լուր չէր հաղորդիլ նրան:

— Ուրեմն ի՞նչ պիտի անենք, հարցրեց մի ժողովական:

— Ա՛յ, հենց դրա համար էլ Ծղնայից շտապել եմ այստեղ որ տեսնեմ թէ ի՞նչ ենք անում... պատասխանեց Խօջան:

— Ի՞նչ պիտի անենք, Տէր-հայր, հարցրին քահանային:

Տէր-Անդրէասը, որ մինչև այն խորասուզուել էր մըտածութեան մէջ և, մինչև անգամ, չէր լսում թէ ի՞նչ են խօսում իւր շրջապատողները, գլուխը բարձրացրեց և նայեց ժողովականներին:

— Ի՞նչ պիտի անենք, Տէր-հայր, կրկնեցին վերջինները:

— Ա՛յն, ինչ որ այդպիսի դէպքում անում են ուրիշները, մեղմով պատասխանեց երէցը:

— Այա՛րքն:

— Պիտի աշխատենք թագցնել գեղեցիկներին:

— Բայց ո՞րտեղ:

— Մօտիկ գիւղերում:

— Օրինակ:

—Վաղաւեր, Վանանդ, Տեոնիս, Փառակերտ, Քաղաքիկ, Յղնայ... միթէ քիչ տեղեր ունինք, նկատեց Տէր-Անդրէասը:

—Յղնայ կարող էք յիսուն հոգի ուղարկել. Խաթունս խոստացաւ այդքան հոգի տեղաւորել այնտեղ, խօսեց Խօջայ-Անձրեւը:

—Օրհնեալ լինի Սառա-խաթունը, որ ամեն դէպքում օգնութեան է հասնում մեզ, ասաց Տէր-Անդրէասը:

—Եթէ մեր բոլոր կանայք նրա պէս ժրագլուխ լինէին, որքան զործեր կարող էինք առաջ տանել...:

—Է՛հ, ի՛նչ կարող էինք անել բռնաւորի ձեռքի տակ, նկատեց ծերուկ ժամաւորը:

—Հայրիկ, միթէ բռնաւորը մարդ չէ. մտից ու աբիւնից չէ շինուած. ինչո՞ւ նա կարող է սպանել իսկ մենք՝ ոչ: Միթէ նա սուրը ձեռին է ծնուել իսկ մենք շղթայակապ... զանազանութիւնը մեր և նրա մէջ այն է, որ նա շարունակ բռնաբարում ու կեղեքում է, իսկ մենք հնազանդում ենք: Բայց եթէ միանգամ սովորէինք մահից չվախենալ, եթէ որոշէինք քիչ քիչ մեռնելու փոխարէն՝ միանգամից մեռնել, այն ժամանակ շատ բան միանգամից կփոխուէր:

—Ի՛նչ կփոխուէր, օրինակ, հարցրեց ծերուկը:

—Ա՛յն, որ ես և դու կզոհուէինք, բայց մեր որդիքը կապրէին. մի քանի հազար հայ կմեռնէին, բայց հայութիւնը կկենդանանար: Այս բնութեան օրէնքն է. մեռնող մի հատիկը, պտղաբերում է իւր նման հարիւրը. Քրիստոս ինքն է ասում՝ «Եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի, ինքն միայն կայ, ապա եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ...»: Ուրեմն մինչև որ չզոհենք, արդիւնաբերել չենք կարող:

—Ի՛նչ անենք ուրեմն, վեր կենանք վաղն և եթէ կռիւ տանք հզօր Չահաբասի հետ:

— Ես չեմ ասում վաղն և եթ... անխոհեմութիւն կը լինէր փոքր ուժով մեծի դէմ խիզախել... ինչ օգուտ՝ թաղել ցորենը հողում այնպիսի ժամանակ՝ երբ կատաղի հեղեղը ողողում է երկիրը և ցանքսերը քշում...: Ես միայն ցանկանում եմ որ արթուն լինինք, աշնան խաղաղ օրերում գետինը հերկենք, իսկ գարնան հալոցին՝ սերմերը ցանենք: Այնուհետև կհասնէ ամառը և արտերը կծածկուին հասկերով...: Եթէ մեր հայրերը ցանած լինէին, այսօր մենք կհնձէինք: Չդանդաղենք ուրեմն նրանց պէս որպէս զի մեր որդւոց ու թոռանց անէծքին չարժանանանք:

Ժողովականները, որոնք շատ էին լսել Տէր-Անդրէասին, ըմբռնում էին նրա այլաբանութիւնները, ուստի բացադրութիւններ չպահանջեցին: Բայց Խօջայ-Անձրեւը ընդհատեց նրան:

— Այդ ամենը, տէր հայր, ապագայի խնդիր է. մեզանից շատերը ծերացել են արդէն. ուստի թէ հերկելու և թէ սերմանելու գործը մնում է երիտասարդներին՝ վրայ. թող Աստուած ոյժ և կարողութիւն տայ ձեզ՝ սկսածներդ շարունակելու... այժմ միայն այն ասած թէ՛ ինչպէս ազատուենք վերահաս վտանգից. որովհետև Չահր մի երկու օրից այստեղ կլինի:

— Դրա համար երկար մտածելիք չունիք: Դուք գնացէք գիւղաքաղաքի մեծամեծների հետ խօսեցէք թէ ինչ պատրաստութիւն պիտի տեսնէք Չահրն ընդունելու համար: Այդ բանում ձեզ կօգնէ անշուշտ, նաև, գիւղի վերակացուն, որ, հարկաւ հրահանգներ կատանայ նախարարից. իսկ «մանկաժողովն» արգիլելու գործը թողէք ինձ վրայ:

— Ի՞նչ ես մտադիր անել, Տէր-հայր, հարցրեց Խօջան:

— Թէ Ագուլեցւոց և թէ Դաշտեցւոց ընտանիքների և նրանց ունեցած երեխայոց թիւը յայտնի է ինձ, պատասխանեց երէցը. — գիտեմ նոյնպէս թէ ո՞ր ունի այնպիսի

տղայ, կամ աղջիկ, որ կարող է գրաւել Չահին։ Ուրեմն հէնց այս գիշեր ես կը կազմեմ դրանց ցուցակը և կը որոշեմ թէ՛ որո՞նց ո՞ր գիւղ պիտի ուղարկենք, կամ ի՞նչ ընտանիքների պիտի յանձնենք։ Այնուհետև կմնայ՝ որ իւրաքանչիւր հայր կամ եղբայր ուղեկցէ իւր տան երեխային։ Իսկ ով ուղեկից չի ունենալ, ինքս նրան ուղեկից կտամ։ Վաղը երեկոյեան ամենքն արդէն ցրուած պիտի լինին գիւղերը։

— Էհ. ուրեմն այդ մասին հոգում ես դու, մենք էլ ընդունելութեան մասին մտածենք, խօսեց ազդեցիկ ագուկեցիներից մինը։

— Այո, բայց ընդունելութիւնից զատ մի ուրիշ բանի վրայ էլ պիտի մտածէք, աւելացրեց Տէր-հայրը։

— Ի՞նչ բանի... հարցրին մի քանի ձայներ։

— Վաթուղիկոսի ազատութեան, պատասխանեց երէցը

— Վաթուղիկոսի ազատութեան. ինչո՞վ կարող ենք օգնել նրան. հարցրեց հարուստներից մինը։

— Գիտէ՞ք որ նա կապուած է ոչ թէ իւր յանցանքի այլ աթոռի վրայ անիրաւաբար բարձած պարտքերի համար. հարցրեց երէցը։

— Գիտենք, պատասխանեցին նրան։

— Էհ, Աթոռը կաթուղիկոսին է պատկանում թէ՛ ընդհանուր ազգին։

— Ի հարկէ ընդհանուր ազգին։

— Ուրեմն ազգն էլ պիտի դարմանէ աթոռի ցաւերը, յարեց քահանան։

— Բայց Մելիքսեթ կաթողիկոսը... կամեցաւ չարախօսել ժողովականներից մինը։

— Աշխարհում ոչ ոք կատարեալ չէ... ընդհատեց նրան երէցը. — բացի այդ, խնդիրն այն չէ թէ՛ ո՞ր կաթողիկոսին ենք օգնում. այլ այն, որ հայոց կաթողիկոսը կապուած, Լուսաւորչի ժառանգը կալանաւո-

րուած է. պէտք է ուրեմն նրան ազատել... կալանաւորութեան անարգանքը հասնում է ոչ թէ Մելիքսեթին՝ այլ կաթողիկոսական դահին. պէտք է ուրեմն այդ դահը ազատել անպատուութիւնից, սպառնացող վտանգից... Այսպէս պէտք է մտածէ ամեն մի հայ, երբ տեսնէ որ օտար պարսկի ձեռք մօտենում է Հոսաւորչաւանդ աթոռին.

—Այդ ճիշդ է. բայց ի՞նչ կարող ենք անել մենք, հարցրին մի քանի ձայներ:

—Աղքատներն ու չունեորները՝ ոչինչ. բայց հարուստները, խօջանները, մելիքները և միւս ազնուականները, որոնք պարտաւորուած մեծագին ընծաներ կամ դրամական նուէրներ պիտի տանեն Չահին, թող իրենց այդ ընծաները բաժանեն երկու մաս. մինը ներկայացնեն իբրեւ նուէր Չահին, միւսը՝ իբրեւ վճար աթոռական պարտուց. եթէ կանխաւ միանաք, ամեն ինչ որոշէք և տալիքներդ հաշուէք, կտեսնէք որ հեշտութեամբ աթոռի պարտքը կը վճարուի և կաթողիկոսն էլ կազատուի կապանքից:

Ժողովականները մի քիչ ժամանակ թեր և դէմ խօսելուց յետ, համաձայնուեցան Տէր-Անդրէասի հետ և ցրուեցան իրենց տները:

Զ.

Քիչ ժամանակից յետ Տէր-Անդրէասը նստած իւր առանձնարանում՝ բըքրում էր հին ու նոր ցուցակներ, որոնց նա կազմել էր զանազան ժամանակներում և զանազան պէտքերի համար: Այդ ցուցակներից նա հանում էր Ագուլիսում և նրա Դաշտ կոչուած գիւղամասում ապրող զանազան ընտանեաց և նրանց երեխայոց անունները, իւրաքանչիւրի առաջ նշանակելով տղայոց տարիքը և այլ որպիսութիւնները:

Ճրագուի մոմը, որ հազիւ էր փոքրիկ սենեակը լուսաւորում, իւր աղօտ լոյսը սփռելով երիտասարդ քահանայի վրայ՝ երևան էր հանում նրա լայն ճակատը, որ այդ վայրկենին ծածկուել էր կնճիռներով, խաժակն աչքերը, որոնք արտայայտում էին լուրջ մտահոգութիւն և գեղեցիկ դէմքը, որ համակուած էր անոյշ տխրութեամբ։ Նա երբեմն դադարում էր գրելուց և գլուխը ափի մէջ առնելով՝ սկսում էր մտածել։ Եւ այդ ժամանակ նա հոգւով սլանում էր հեռու, թևապարում այն ընտանիքների շուրջը, որոնք ունէին զաւակներ, մատղաշ աղջկունք, կայտառ տղաներ, և որոնց, գուցէ, շուտով պիտի վիճակուէ՝ կորցնել այդ սիրելիներից մի քանիսին, կորցնել հոգւով և մարմնով... Ի՞նչ պիտի լինէր այնուհետև այդ ծնողների վիճակը. ի՞նչով կարելի էր մխիթարել նրանց, Մեռնողի համար սովորական էր ասել թէ՝ «գնաց յաւիտենական կեանքը ժառանգելու», իսկ այսպիսիների համար ի՞նչ կարելի էր ասել։ — Ահա այս մասին էր մտածում Տէր-Անդրէասը։

Խուցի գուռը յուշիկ բացուեցաւ և կիսամութի մէջ երևաց մի նորատի կնոջ պատկեր։ Դա Վարդիթեր Տիրուհին էր։ Մի վայրկեան նա մնաց լուռ և նայում էր քահանայի մտազբաղ պարապմունքին։ Ապա նուրբ, ախորժալուր ձայնով հարցրեց։

— Դեռ երկնք պիտի պարապես։

Երէջը գլուխը բարձրացրեց և նայելով նորատի կնոջը՝ քաղցր ժպտաց։ Այդ ժպիտը նման էր արևի այն շողերին, որոնք ձմեռուայ սառնամանիքի ժամանակ, թանձր ամպերը ճեղքելով՝ լուսաւորում են մռայլ լեռնալանջը մի քանի վայրկեան։ Միտուն կնոջ ձայնն ու ներկայութիւնը ցրեցին արդարև երիտասարդ քահանայի թախիծը. բայց այդ՝ թիչ միջոցի համար միայն։ Որովհետև, հէնց որ սիրելի պատկերը հեռանար, նա դարձեալ պիտի խորասուզուէր իւր տխրութեան մէջ։

— Չատ գործ չէ մնում, ասաց քահանան. եթէ ընթրիքը պատրաստ է, ես իսկոյն կգամ:

— Մի շտապիր, վերջացրու, մենք կարող ենք սպասել, ասաց նորատի կինը քնքշութեամբ և մօտենալով քահանային՝ սկսաւ դիտել նրա աշխատանքը:

Ճրագի լոյսը ընկաւ տիկնոջ վրայ և երևան հանեց նրա պատկերի բոլոր գեղեցկութիւնը: Դա հազիւ տասն և ութը անցրած, նրբակազմ ու գեղահասակ մի կին էր: Ազուկեցւոց հին տարազը, որով նա հագուած էր. քիչ բան էր պակսեցնում նրա գեղեցկութիւնից: Չնայելով որ իւր գլուխը ծրարում էին զանազան պատտառներ և գոյն-զգոյն շլարշներ, ճակատի վրայ ծանրանում մի քանի կարգ ոսկեդրամ և պարանոցը պատում արծաթեայ ծանր ճարմանդներ, այսուամենայնիւ, դէմքի այն բաժինը, որ ազատ էր ոսկեկար ճակտակապից, արծաթեզր երեսնոցից և սպիտակ քիթկալից, ամփոփում էր իւր մէջ նրա գեղեցկութեան էական մասերը:— Նուրբ, կամարակապ յօնքերի տակ շողում էին նրա սևորակ աչերը՝ իբրև զոյգ հրավառ աստղեր, կեանքով ու կրակով լի և կարող գրաւելու ամենապստամբ սրտերը: Քնքոյշ այտերի վրայ տակաւին շիկնում էր վարդը, որ նշան էր նրա հոգեկան ու մարմնական քաջողութեան. իսկ նուան կամար շուրթերից կաթում էր շնորհք ու ժպիտ՝ յայտարար նրա պարկեշտութեան: Նա հագած էր կերպասէ երկար շապիկ, որ իջնում էր մինչև ոտքերը. ապա կարճ բաճկոնակ՝ անջատ փէշերով և կոճկած թևերով. նոյնանման միներթան, որ կարած էր թաւշից և ունէր երկար ու կախ թևեր,՝ եղբրուած արծաթեայ բազմաթիւ կոճակներով: Այդ ամենի վրայից՝ նրա փափուկ իրանը սեղմում էր արծաթեայ ծակոտկէն կամար, որն առհասարակ կապում էին երիտասարդուհիները, ըստ որում աւելի տարիքով կանայք՝ դրա փոխարէն գործ էին ածում երկար, ասուեայ գօտի:

Տիրուհին լուռ և ժպտադէմ կանգ առաւ ամուսնոյ առաջ, որ ծալապատիկ նստած էր օթոցի վրայ և դէպի փոքրիկ սեղանակը կորացած՝ մերթ գրում և մերթ թերթում էր ցուցակները:

Ջուտով երէցը աւարտեց գործը և վերկացաւ տեղից:

— Ի՞նչ ժողով էր դպրոցատանը, ինչո՞ւ էր Խօջա-Անձրեկ եկել... հարցրեց տիրուհին, երբ երէցը կամեցաւ ընկերանալ իրեն:

— Ոչինչ... Չահր պիտի գայ Ագուլիս. խօսում էինք թէ՛ ի՞նչ ընդունելութիւն պատրաստենք նրա համար:

— Այդքան միայն:

— Այո, ուրիշ էլ ի՞նչ պիտի լինէր:

— Ի՞նչ գիտեմ. չէ՞ որ ամեն օր մի տխուր նորութիւն է յայտնուում:

— Զէ, ուրիշ նորութիւն չկայ, ապահովացրեց տիրուհուն երէցը, չկամենալով անհանգստացնել նրա քընքոյշ սիրտը:

— Երևի Չահի հետ այն հրէշն էլ կգայ. այնպէս չէ՛. հարցրեց տիրուհին երկիւղով:

— Որ հրէշ:

— Չահուլիս բէկը:

Այս անունը արտասանելուց տիրուհու շրթունքները դողացին:

Տէր Անդրէասը նոյնպէս խռովուեցաւ, բայց նա աշխատեց թազցնել իւր յուզմունքը:

— Թող գայ, մեզ ի՞նչ փոյթ. Չահուլիս բէկի պէս շատերը կլինեն նրա հետ:

Տիրուհին ոչինչ չպատասխանեց, կարծես ինքն էլ իւր կողմից խնայելով ամուսնուն և ճանապարհ տուաւ որ վերջինս յառաջէ: Միւս սենեակի մէջ երէցի ծնողները սպասում էին որդուն ու հարսին: Երբ սրանք եկան, իրենք սեղան նստան:

Տէր-հայրը սեղանն օրհնեց և ընտանիքի չորս անդամները սկսան լուռ ու մունջ իրենց ընթրիքը վայելել։

Հետեւեալ առաւօտ հազիւ տախտակէ կոշնակը հընչեց, Տէր-Անդրէասը վեր թռաւ տեղից և սկսաւ հագնուել, Բայց սրբան մեծ եղաւ նրա դարմանքը՝ երբ տեսաւ թէ՛ տիրուհին իրենից առաջ հագնուած շտապում է արդէն եկեղեցի։

— Ի՞նչ է պատահել, Վարդիթեր, ինչո՞ւ այսպէս վաղ ես պատրաստուել, հարցրեց նա ամուսնուն։

— Վատ երազ տեսայ, տէր-տէր, շտապում եմ մոմ վառելու, պատասխանեց տիրուհին։

— Ի՞նչ ես տեսել, հարցրեց քահանան։

— Ժամից յետ կասեմ, հիմա չեմ կարող... ասաց տիրուհին և սպիտակ շղարշատեռը վրան առնելով՝ դիմեց դէպի եկեղեցի։

Մտնելով տաճարը, որ տակաւին մի կանթեղով էր լուսաւորուած, նա ծունկ խոնարհեց մերկ յատակի վրայ, Ս. Աստուածածնի պատկերի առաջ և սկսաւ ջերմեռանդութեամբ աղօթել։ Նա ազաչում էր Միածնի Մօրը որ իւր երազը՝ ի բարին կատարէ, և հեռացնէ իւր տան վրայից՝ սպառնացող չարիքը։ Նրա սրտաբուխ աղօթքներին միանում էին և արտասուաց կայլակներ, որոնք իջնում էին նրա լուսալիր աչքերից։

Աղօթքն աւարտելուց յետ նա գնաց, վերցրեց ժամկոչից երկու հատ դեղնամոմ և մօտենալով ձիթալիւր կանթեղին, լոյս առաւ նրանից. ապա երկու մոմերն էլ վառելով՝ բերաւ ու տնկեց Ս. Աստուածածնի պատկերի առաջ։

Երբ ժամկոչը սկսաւ եկեղեցին լուսաւորել, ներս մտաւ Տէր-Անդրէասը, նրան հետեցին Տէր-Սարգիսն ու Տէր-Յովսէփը։ Վերջինս սկսաւ ժամն օրհնել, իսկ միւսները սկիզբն արին ժամերգութեան։ Ժողովուրդը հետզհետէ խոնուելով լցրեց եկեղեցին։

Այդ ժամանակ արդէն Տէր-Անդրէասը մոռացել էր տիրուհու երազը: Եւր ժամերգութիւնն աւարտեցին՝ նա դուրս եկաւ եկեղեցուց՝ ուղղակի գեղամէջ գնալու համար. որովհետեւ այդ օրը շատ գործ ունէր կատարելու: Բայց որովհետեւ պատրաստած թղթերը թողել էր տանը, ուստի ներս մտաւ վերցնելու:

Իւր խոցի մէջ նա տեսաւ Վարդիթերին՝ կանգնած լուռ ու մտամոլոր: Իսկոյն յիշեց նրա երազը և ժպտալով հարցրեց.

— Հա. դու էլի քո երազի մասին ես մտածում:

— Այո. պատասխանեց տիրուհին:

— Դէհ, պատմիր այժմ ինձ. ի՞նչ ես տեսել:

— Օ՛հ, սարսափելի բան, երկիւղից սիրտս պատուում է:

— Է՛հ, լաւ, պատմիր որ իմանանք:

— Վախենում եմ... շատ եմ վախենում, իմ երազները կատարւում են միշտ... յիշում ես. միանգամ էլ այսպիսի երազ տեսայ և կատարուեց:

— Ե՛րբ:

— Միթէ մոռացել ես: 2Է՞ որ մի օր երազումս տեսայ որ Չահուլիս բէկը յափշտակում էր ինձ և դու աղատում էիր... այդպէս էլ հօ եղաւ...:

— Այո. այդ դէպքը անկարելի է մոռանալ. բայց այժմ ի՞նչ ես տեսել:

— Ա՛յժմ... Ա՛խ, Սուրբ Աստուածածին, Դու չարը խափանես և բարին առաջնորդես... բացազանչեց Վարդիթերը՝ գեղեցիկ աչերը դէպի երկինք ուղղելով:

— Պատմիր, Աստուծով ամեն ինչ լաւ կանցնի, սիրտ տուաւ երէցը:

— Ո՛ւր էր թէ Աստուած քո արդար խօսքը լսէր... Երազումս տեսնում էի, սկսաւ պատմել տիրուհին, որ Չահաբասը եկել, հասել է Ագուլիս և ժողովուրդը դիմաւորում է նրան, դու էլ, եկեղեցական դասի հետ, առաջ-

նորդում էիր ժողովրդին: Ես մնացել էի տանը՝ նանի հետ: Յանկարծ ժամկոչը սկսաւ կոչնակը զարկել և գոռալ՝ «փախէ՛ք, Չահուսւիս-բէկը գալիս է»: Ես շտապեցի նանին ծածկել, ապա ինքս էլ փախչում էի մի պահարան մտնելու: Յանկարծ ներս մտաւ Չահուսւիսը և ետեիցս վազելով՝ գոչեց. «Ո՛ւր ես փախչում, Վարդիթեր: Անդրէասն այն ժամանակ խլեց քեզ ինձանից, բայց այժմ չէ կարող...»: Այս ասելով՝ նա վրայ է հասնում, բռնում է ինձ և գլխիս ոսկէ սալքը պոկելով՝ փախչում է... Ես դուրս եմ գալիս աղաղակելու, օգնութիւն կանչելու: Բայց տեսնում եմ որ մարդ չկայ բակում: միայն դրան առաջ կանգնած էր ֆրանկների կարգապետ Մատթէոս-Երազմոսը, որ ծիծաղում էր ինձ հասած այս դժբաղդութեան վրայ....:

— Այդ է բոլորը, հարցրեց երէցը ժպտալով:

— Այո, միթէ այս քիչ է:

— Էհ, այդ կնշանակէ թէ Չահուսւիս-բէկը մի քիչ դրամ է կորզելու մեզանից, գլուխը քար: Թող տանէ, ինչ ուզում է: միթէ դրա համար արժէ տխրել:

— 2է, տէր-տէր, սխալում ես, կնոջ գլխի դարդը իւր ամուսինն է... նա իմ գլխի դարդը պոկեց... ես վախենում եմ, ասաց տիրուհին և նրա շրթունքները կրկին դողացին:

— Ահողդ եղիր, իմ սիրուն Վարդիթեր: այդպիսի բան չի պատահիլ: և վերջապէս նրանք լիչ ունեն ինձ հետ: միթէ իմ անձը նուէր պիտի ամանն Չահին, հանգըստացրեց երէցը Տիրուհուն և իւր թղթերը առնելով՝ դուրս գնաց տանից:

Մ Ո Ւ Ր Ա Յ Ա Ն

(Վերջը միւս համարում):